

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra českého jazyka a literatury

Diplomová práce

Mgr. Tereza Dračková

Frazeologická synonyma a frazeologické výrazy
ekvivalentní s výrazy nefrazeologickými

Olomouc 2020

vedoucí práce: Mgr. Luboš Veselý, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a použila jen uvedenou literaturu a zdroje.

V Olomouci dne

Mgr. Tereza Dračková

Ráda bych poděkovala vedoucímu své diplomové práce, Mgr. Luboši Veselému, Ph.D., za jeho podnětné rady a odbornou pomoc při vedení a tvorbě této práce.

Obsah

Úvod.....	5
1 Frazeologie jako vědní obor	6
2 Aktualizace frazeologie a tvorba nových frazémů.....	13
3 Synonyma	15
3.1 Synonyma z hlediska stylistiky a stylová platnost frazémů.....	16
4 Vybrané frazeologické obraty a jejich nefrazeologické ekvivalenty	19
4.1 Mít něco za lubem	19
4.2 Mít za ušima	30
4.3 Je otevřená hlava	32
4.4 Má hlavu	33
4.5 Jídá vtípnou kaši.....	34
4.6 Má filipa.....	36
4.7 Má fiňáry.....	37
4.8 Má fištrón.....	38
4.9 Je všemi mastmi mazaný	41
4.10 Pálený kostelník.....	44
4.11 Slyší trávu růst.....	45
5 Shrnutí výsledků zkoumání vybraných frazeologických obratů a jejich nefrazeologických ekvivalentů	53
Závěr	57
Souhrn	59
Summary	59
Referenční seznam.....	60

Úvod

Moderní uspěchaná doba nás zahlcuje nepřehledným množstvím informací, nutí nás rychle se rozhodovat a bezmyšlenkovitě selektovat. Jak má člověk v tom věčném shonu poznat relevantní sdělení, když jednoznačně převažuje kvantita nad kvalitou? A v čem vlastně spočívá kvalita informace? V tom, že je květnatě napsaná, čtivá, zábavná, ověřená? Objevuje se v médiích a na knižních pultech tolik zpráv a knih, že se jejich autoři přetahují o pozornost čtenáře? Proto své texty ozvláštňují frazeologismy?

Frazeologie má své kořeny hluboko v minulosti, kdy ještě většina lidí neuměla číst a psát, např. přísloví byla sbírána prakticky odedávna. Větší rozmach zaznamenala ve druhé polovině dvacátého století. V současné době sice znalost tradiční lidové frazeologie u mladé generace upadá, ale neznamená to postupný zánik frazeologie jako takové. Právě naopak, dochází k tvorbě nových frazeologických prostředků a obměňují se existující.

Ve kterých případech či situacích se tedy frazeologické obraty používají nejčastěji? Jaká je motivace autorů k upřednostnění frazeologického spojení před běžným výrazem? Chtějí text odlišit od ostatních, vystoupit z řady, zesílit jeho význam? Na tyto, a mnohé další, otázky se pokusím v diplomové práci odpovědět.

V úvodu své práce vymezím pojem frazeologie tak, jak jej chápou a definují znalci oboru. Dále uvedu rozčlenění frazeologických obrátů podle jejich vzniku, nezapomenu ani na teoretické pojetí synonym a jejich využití z hlediska stylistiky.

S využitím autentického jazykového materiálu z Českého národního korpusu se zaměřím na vybrané, významově souvislé, frazeologické obraty, u nichž budu zkoumat počty výskytů, obsahovou různorodost, preferované oblasti a motivaci k jejich užití. Jako protiklad vyhledám ve stejných dílech nefrazeologické výrazy synonymní s výrazy frazeologickými a budu se zabírat zaměnitelností a důvody k jejich použití. Každý jednotlivý frazém podrobně prozkoumám, budu sledovat jeho uplatnění v širším kontextu, srovnávat jednotlivé kontexty u téhož frazému, porovnávat konkrétní kontexty u různých frazémů, stavět do protikladu kontexty s frazémy a s nefrazeologickými ekvivalenty. Závěry budu rovněž vyvozovat z celého kontextu. Na malém, ale uceleném, výseku české frazeologie, tak mohu demonstrovat poznatky o funkcích a motivacích zkoumaných jednotek.

1 Frazeologie jako vědní obor

Frazeologii definuje Filipec jako samostatnou jazykovou disciplínu zabývající se studiem jazykových jednotek, tzv. frazémů, které zůstávaly dlouhou dobu nezařazené a souvisle nepopsané. Jde o jednotky převážně sémanticky nerozložitelné. Výraznější rozvoj zaznamenala frazeologie jako vědecká disciplína ve druhé polovině 20. století jednak díky zvýšenému zájmu o mluvený jazyk, jednak kvůli starší lexikografické praxi, která už dlouho výrazy tohoto typu shromažďovala. Určitá část frazeologie – přísloví – byla sbírána prakticky odedávna. Z českých autorů se příslovími zabýval již Komenský (Moudrost starých Čechů, 1631) nebo Čelakovský (Mudrosloví národa slovanského v příslovích, 1852), ovšem pojetí přísloví bylo v té době příliš široké a nepřesné.¹

Bečka popisuje frazeologii jako soubor ustálených spojení slov, tzv. frazeologických obrátů, což jsou složená pojmenování, která tvoří ve slovní zásobě zvláštní oddíl. Významová samostatnost jednotlivých slov ve frazeologických obrazech je oslabena, případně úplně zrušena. Není to však pravidlem, např. ve spojení *pustě lhát* si tzv. základní slovo *lhát* podržuje svůj význam a u tzv. průvodního slova *pustě* se významová samostatnost ztrácí a naopak zesiluje význam slovesa *lhát*.² U ustáleného výrazu dochází k tomu, že frazeologismus žije dál, i když se jeho podklad časem zastřel (např. *nechat někoho na holičkách*) nebo se obrazný podklad změnil v ustálený symbol (např. *spí jako dudek*). Běžně takové frazeologismy užíváme, aniž bychom třeba věděli, jak dudek vypadá. Ustálenost obrátů omezuje možnost synonymních obměn, např. v obratu *zahodit flintu do žita* nelze místo flinty použít pušku. Tak jako nelze zaměňovat slova, nelze měnit ani jejich tvar, např. v obratu *čilý jako rybička* nelze použít slovo *ryba*, ve spojení *mlčí jako ryba* zase není možná záměna za *rybičku*. Rigidita platí také pro slovosled frazeologismu, např. *měl na růžích ustláno* (nikoli *ustláno na růžích*).³

Lingvisté nejsou jednotní v názorech na podstatné znaky frazeologických obrátů a vůbec v názorech na to, co je a co už není frazeologická jednotka. Čechová přijímá širší chápání frazeologie, tudíž do ní začleňuje i složitější výrazy s výpovědní funkcí (porekadla, přísloví, pranostiky), nikoli jen ty s funkcí nominativní. Stranou ponechává

¹ FILIPEC, Josef. ČERMÁK, František. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985. Studie a práce lingvistické, s. 166.

² BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s.78.

³ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 321.

epigramy, hádanky, aforismy atd.⁴ Rovněž Zaorálek přijímá toto široké pojetí a pod heslem rčení dokonce spojuje rčení, pořekadla i úsloví.⁵

Frazeologické obraty se využívají v určitých typických situacích. Je-li obtížné najít vhodný nevázaný výběr slov k označení běžné situace a není-li nutné vymyslet aktuální pojmenování, nabízí se možnost řešit pojmenovávací nesnáze použitím již hotového ustáleného spojení, obzvláště v případě, kdy bylo toto spojení pro danou situaci vytvořeno a hodí se k ní. Pak už je jen krůček k tomu, aby se obrat ustálil a vznikl tak frazeologismus. Jelikož se pojmenovávací nesnáze opakují, opakují se i způsoby vzniku frazeologických obrátů. Frazeologické obraty dělíme podle okolností jejich vzniku na obraty intenzifikační, verbalizační a komunikační.⁶

Intenzifikační obraty vznikají ustálením slovních spojení, kde je význam základního slova zesilován (intenzifikován) determinantem. Není to úplně jednoduchý postup, proto je-li je takový obrat vytvořen, často se ustaluje jako frazeologismus. Mezi typy intenzifikačních obrátů řadíme spojení substantiva s intenzifikačním adjektivem (např. *úhlavní nepřítel, pustá lež, holý nesmysl, svatá pravda, hrobové ticho, mravenčí píle, ...*), sloveso nebo adjektivum - intenzifikační adverbciální výraz (např. *usedavě plakat, horoucně milovat, toužebně si přát, smát se na celé kolo, vyhrát na celé čáře, vychvalovat do nebe, navlas stejný, po uši zamilovaný, opilý na mol, ...*), substantivum, adjektivum nebo sloveso – intenzifikační přirovnání (např. *Je tma jako v pytli. Nadával jako špaček. Trásl se jako osika. Lije jako z konve. Je hluchý jak pařez. Spí jako dudek.* atd.), intenzifikace vyjádřením účinku (např. *nesnesitelné horko, neproniknutelná tma. Zpil se do němoty. Spal, jako když ho do vody hodí. Pili, až se hory zelenaly.* atd.). Intenzifikační frazeologické obraty se velmi často využívají v běžném hovoru, nejčastěji v citově zabarveném, použití v uměleckém stylu čerpá z lidového jazyka. V publicistickém stylu pro intenzifikační frazeologické obraty není místo, v intelektuálním slohu dokonce převažují výrazy nefrazeologické, kde se míra intenzifikace konstatuje volným spojením slov (např. *málo odolný proti nákaze, plně využít všech možností, ...*).⁷

Slovník synonym a frazeologismů rozčleňuje frazeologismy právě podle jejich vzniku na intenzifikační, verbalizační a komunikační. Zaměřím se na slova

⁴ ČECHOVÁ, Marie. Dynamika frazeologie. *Naše řeč* [online]. 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 - 186 [cit. 9. října 2019]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6639>>.

⁵ ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 7.

⁶ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s.79.

⁷ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 79-80.

s nejobsáhlejší řadou výskytu a uvedu několik příkladů. Z intenzifikačních frazeologismů svým počtem jasně nade všemi vítězí slovo *hloupý* s dvaceti frazeologickými výrazy – *hloupý jako boty, hloupý jako bulík, hloupý jako cep, hloupý jako jelito, hloupý jako koryto, hloupý jako motovidlo, hloupý jako necky, hloupý jako osel, hloupý jako pařez, hloupý jako patník, hloupý jako saně, hloupý jako staré schody, hloupý jako snop, hloupý jako střevo, hloupý jako tele, hloupý jako trám, hloupý jako vrba, hloupý jako vůl, je hloupý, až bučí, je hloupá jako husa*.⁸ Následuje slovo *hubený* se čtrnáctičlennou synonymickou řadou – *hubený jako chroust, hubený jako křížala, hubený jako lunt, hubený jako souška, hubený jako sušinka, hubený jako šindel, hubený jako šíp, hubený jako trn, hubený jako tříska, hubený jako viržinka, hubený jako špejle, hubený jako žízala, hubený jako koza, hubený jako oteklá nit*.⁹ Třetím nejobsáhlejším výrazem je *utíkat* s deseti ekvivalenty – *utíká, div se nepřerazí; utíká, div se nepřetrhne; utíká, jako by mu za patami hořelo; utíká, jako by mu paty namydlil; utíká, jako kdyby mu hlava hořela; utíká jako by mu hlavu zapálil; utíká, jako by mu koudel zapálil; utíká, jako by mu šosy hořely; utíká jako s telegramem; utíká jako namydlený blesk*.¹⁰ U dalších slov nalezneme maximálně sedm spojení se stejným nebo podobným významem, např. *dřít se* nebo *mlčet*, několik výrazů se šesti (např. *bledý, peníze*) či pěti synonymy (např. *zmizet, pomalu*). Z celkového počtu uvedených slov (345) má více než třetina (132) jen jedno frazeologické synonymum.¹¹

Verbalizační frazeologické obraty se užívají tam, kde je potřeba uvést substantivum do dějového vztahu. Odvozování sloves od substantiv je poměrně omezené, zvláště pak v případě abstraktních sloves, jejichž počet je menší než příslušná potřeba. Spojení substantivních abstrakt s konkrétními slovesy, které se jeví jako vhodné, pak má tendenci se ustalovat. Jde o volnější spojení, v němž sloveso jen zřídka ztrácí svou sémantickou samostatnost. K nejčastějším slovesným frazeologismům patří vyjádření abstraktního majetnictví (např. *mít přání, mít strach, mít dojem, ...*), vyjádření abstraktního stavu (např. *být v tísní, být toho názoru, být pod vlivem čeho*), vyjádření dostat se do stavu označeného substantivem (např. *nabýt jistoty, dospět k závěru, zaujmout stanovisko, ...*), vyjádření dostat koho nebo co do stavu označeného substantivem (např. *dodávat komu odvahu, dostat koho do rozpaků, dohnat koho k zoufalství, ...*), typ způsobovat stav vyjádřený substantivem (např. *vyvíjet úsilí,*

⁸ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 326.

⁹ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 327.

¹⁰ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 337.

¹¹ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 321-341.

přinášet radost, dělat pokroky, ...), typ slovy nebo jednáním dát najevo, co označuje substantivum (např. *projevit nedůvěru, vydat rozkaz, ...*), typ překonávat stav vyjádřený substantivem (např. *překonávat překážky, rozptýlit obavy, ...*), typ činit co v souladu nebo v rozporu s tím, co vyjadřuje substantivum (např. *překročit zákon, zachovat klid, ...*), typ kvantitativně měnit stav vyjádřený substantivem (např. *zvyšovat teplotu, zvyšovat napětí, ...*), typ nastává jev označený substantivem (např. *zavládlo ticho, hrozí nebezpečí, ...*). Využití tohoto typu vyjadřování má své místo v projevech intelektuálních, odborných i publicistických. Jejich znalost je často nezbytností, protože většina substantiv slovesných obrátů nemá slovesné ekvivalenty.¹²

Kapitola Slovníku synonym a frazeologismů zabývající se verbalizačními výrazy je co do počtu slov obsáhlejší než kapitola s intenzifikačními frazeologismy. Tomu odpovídá i fakt, že slova pouze s jedním využitím ve frazeologickém obratu se zde vyskytují jen dvě (*důmysl – vynaložit na něco všechnen důmysl, neprávo – být v nepravu*). Většina slov disponuje bohatou řadou. Nejrozsáhlejší z nich má slovo *práce* s celými třidvaceti synonymy (*mít práci; mít co na práci; být v plné práci; konat záslužnou práci; dělat dobře svou práci; zanedbávat práci; odbývat práci; provádět složitou práci; uložit komu práci; svěřit komu jakou práci; přidělit komu práci; rozdělit práci mezi koho; pomáhat v práci; účastnit se, podílet se, mít podíl na práci; vést, řídit, plánovat, organizovat práci; práce na čem se rozbíhá, dostává do proudu; práce je v plném tempu; práce vážne; práce se daří; být spokojen s průběhem práce, s výsledkem práce; dalo to, stálo to hodně práce; odvedl dobrou práci; odvedl, udělal pořádný kus práce*).¹³ Následuje slovo *naděje* s dvaadvaceti variantami (*mít naději nač; činit si, dělat si naději; oddávat se naději; chovat naději; kojit se naději; naděje svitla; naděje kyne; naděje stoupá, roste; naděje klesá, slábne, mizí, rozplývá se; klásti, skládat naději do čeho; vkládat naději do koho, do čeho; hledět s nadějí; splnit naději; naděje se splnila; naděje zklamala; vzdát se naděje; pohřbít všechny naděje; zbývá poslední naděje; dávat komu naději; budít, vzbuzovat v kom naději; žít v kom naději; brát komu naději*).¹⁴ Mezi slova s vysokým počtem frazeologických spojení řadíme také *pozornost* (20), *odpor* (20), *síla* (20), *strach* (20), *úkol* (20), *svoboda* (19) nebo *hněv* (19).

Konkretizační frazeologické obraty konkretizují abstraktní jev, vytváří konkrétní obraz, označují skutečnost ustálenou metaforou, metonymií nebo synekdochou. Pokud

¹² BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 80-81.

¹³ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 368.

¹⁴ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 354.

je celý frazeologický obrat obrazný, jedná se o rčení, pojí-li se přes srovnávací spojku, jde o konkretizační přirovnání. Na rozdíl od intenzifikačních a verbalizačních frazeologismů nenalezneme u rčení slova základní a frazeologizující, rčení tvoří nedělitelný obrazný celek. Nejvýraznější frazeologický ráz pozorujeme u slovesných rčení vycházejících z řeči venkovanů. Může jít o rčení pocházející z ciziny, rčení literární, která popisují dnes již výjimečný a neobvyklý způsob života lidí, rčení obsahující neznámá nebo už nepoužívaná slova, přesto všechna tato rčení podle Bečky stále dobře plní svůj úkol a poukazují na tradici.¹⁵ Naopak Čechová tvrdí, že lidové frazémy upadají do zapomenutí, zvláště ty zaměřené na dobové sociální podmínky. V 80. letech 19. století podrobila žáky písemné zkoušce obsahující rčení, pořekadla, pranostiky, přirovnání, v níž se zjišťovala jejich znalost, porozumění, ale i schopnost využití v textu. Podle očekávání nedělalo žákům problémy doplňovat přirovnání, vysvětlení rčení patřilo k obtížnějším úkolům, naopak pranostiky děti ovládaly velice dobře, přestože byl průzkum prováděn v pražských školách a tematika pranostik se týká spíše vesnického života, tamních zvyků a počasí. Čechová poukazuje na nutnost věnovat se frazeologii ve škole a to zařazováním frazeologických cvičení, ale i soustavnými výklady, neboť využívání frazémů naplňuje potřebu živějšího vyjadřování.¹⁶

Rčení mají i přes svou stručnost bohatý význam, který nelze často vystihnout jinak než právě rčením. S oblibou jsou využívána v uměleckém stylu (např. *píchnout do vosího hnízda, mlátit prázdnou slámu, táhnout za jeden provaz, modré z nebe, přilévat olej do ohně, malovat čerta na zeď, ...*), jsou běžným výrazovým prostředkem publicistického stylu (např. *být hudbou budoucnosti, usnout na vavřínech, stát na druhé straně barikády, dostat se do slepé uličky, ...*) a pro jejich vtípnost a konkrétnost je rádi užívají také spisovatelé (např. Božena Němcová – Jednou udělala kostelníková s učitelkyní na pannu Pepinku klep, a od té doby *spolu dobře nevařily*, ačkoli dříve *jedna ruka bývaly*).¹⁷ Předností rčení je, že dokáží vyjádřit i jemné významové rozdíly, totiž pojmenovávat stejnou skutečnost různě podle různého pohledu na věc. Např. na člověka, který *je veliký dobrák*, lze pohlížet jako na *pytel dobroty* nebo na člověka, který *na sobě nechá dříví štípat, má zlaté srdce, ani kuřeti neublíží, slámu křížem nikomu nepřeloží*. Základními znaky rčení jsou ustálenost a neměnnost, avšak i z této

¹⁵ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 81-82.

¹⁶ ČECHOVÁ, Marie. *Komunikační a slohová výchova*. Praha: ISV, 1998. Jazykověda s. 74-75.

¹⁷ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 82-83.

kategorie existují výjimky a rčení můžeme použít v různých variantách (např. *házet hrách na zed'* – *házet hrách na stěnu*, *tropit si z koho šašky* – *tropit si z koho blázny*).¹⁸

Kromě slovesných rčení existují též rčení neslovesná, která jsou v češtině méně častým jevem. Jde o rčení substantivní (*novinářská kachna*, *začarovaný kruh*, *labutí píseň*, *kámen úrazu*, *husarský kousek*), adverbialní (*mezi čtyřma očima*, *v hodině dvanácté*) a výjimečně adjektivní (např. *všemi mastmi mazaný*).¹⁹ Dalším příkladem konkretizačních frazeologických obrátů jsou úsloví, která nejsou rčeními, ani příslovími. Jde o hotové věty, které vstupují do souřadného větného spojení spolu s další větou, jež vyjadřuje vlastní obsah sdělení (např. *Slovo dalo slovo* a už byli v sobě. Už se stalo, *pozdě bycha honit*. Nasliboval kdeco, *ale skutek utek*.). A konečně konkretizační přirovnání, váží se na základní slovo spojkou *jako*, která nemusí být vždy explicitně vyjádřena (např. *Vyrostli jako houby po dešti*. *Opatruji to jako oko v hlavě*. *Byl jsem tam jako na trní*. *Žije si jako v ráji*.).²⁰

Rovněž pro konkretizační frazeologické obraty budu ve Slovníku synonym a frazeologismů vyhledávat příklady a zabývat se jejich četností. Jde o nejrozsáhlejší kapitolu, neboť rčení jsou v mluveném jazyce živým úkazem. Obohacují ho, rozšiřují možnosti přiléhavějšího pojmenování a rychlosti vyjadřování. V seznamu Slovníku jsou rčení řazena podle jejich významu, nikoli podle konkrétního slova vyskytujícího se ve větě. Slovo *mluvit* lze opsat největším počtem rčení, Slovník jich nabízí celých 63: *spustit mlejn; zastavit mlejn; dostat se na tapetu; octnout se na tapetě; přijít na tapetu; já o koze, on o voze; já o Havlu, ty Pavlu; my o hruškách, on o slívách; starou notu zpívá/hude; má toho stále plnou hubu; začněme z jiného soudku; obraťme list; zavést řeč na jiné pole; chodit se vším na trh; nepoví, co neví; spustit klapačku; pustit jazyk z uzdy; pustit uzdu jazyku; pustit hubu na špacír/na procházku; má řeči jako vody; pustit stavidla své výmluvnosti; mít jazyk jako na obrtlíku; huba jí jede; huba jí jede jako trakař; huba jí jede, jako by ji namazal; mele hubou; mlátí hubou; mrská jazykem; mlátí pantem; máš moc mouky; že tě huba nebolí; mluví, jako by zlata ukrajoval; mluví, jako by zlato krájel; každé slovo bere na zlaté vážky; je skoupý na slovo; slovo aby z něho páčil; slovo aby od něho kupoval; pak by hvízdal jinou; nevidět si do huby; to povídej starý Blažkový; mlátit prázdnou slámu; mluvit do větru; střílet naprázdno; mluví, co mu slina na jazyk přinese; mít na koho hubu; střílí bez míření; nevidí si do*

¹⁸ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 403-404.

¹⁹ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 402.

²⁰ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 82-83.

*úst; jazyk mu utíká před rozumem; mluvit o provaze v domě oběšencově; nechodit pro slova daleko; nedávat si ubrousek před ústa; má pusku nevyváchanou; má ji nevyváchanou; nebrat si servítky; mít knedlík v ústech; převalovat v ústech horký brambor; mluvit na půl úst; mluví, jako když másla ukrajuje; má jazyk jako meč/břítvu; mluvit bez ubrousku; mluvit bez obalu; mluví, jak mu zobák narostl; mluvit od plic; mluvit páté přes deváté.²¹ Bohatou zásobu rčení uvádí Slovník synonym a frazeologismů také pro slova *umřít* (29), *bití* (25), *pracovat* (20), *hubený* (19), *rychle* (19) nebo *opilý* (18), ale žádné z nich už se svým počtem nepřehoupne ani přes třicítku. Zaorálek ve své knize třídí rčení abecedně, uvádí zvlášť přirovnání a stejně jako Bečka zpracoval i kapitolu rčení podle jejich významu. Heslo *mluvit*, na které v Bečkově Slovníku připadá nejvíce rčení, Zaorálek samostatně vůbec neuvádí. Nahrazuje je slovem *mluvka* se čtyřiapadesáti spojeními, které se k němu vztahují. *Bití* v jeho seznamu zahrnuje 36 rčení, u slova *opilý* se podstatně více rozepsal s více než 200 rčeními, stejně jako u výrazu *umřít*, který zařazuje Zaorálek pod slovo *smrt* dokonce s více než 300 rčeními.²²*

²¹ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3. vydání. Praha: Novinář, 1982. s. 415.

²² ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 565-703.

2 Aktualizace frazeologie a tvorba nových frazémů

Mohlo by se zdát, že znalost frazeologie upadá a že její užívání ustupuje. Ale opak je pravdou. Dochází k tvorbě stále nových frazeologických prostředků a neustává ani obměňování starších. Pokud se jedná o mládež, již bylo řečeno, že klesá znalost tradiční lidové frazeologie. Zastaralé frazémy se pro mládež stávají nesrozumitelné i vlivem syntaktické stavby, např. *Nechval hodů před večerem, až z nich půjdeš domů.*, kde studenti nechápou význam spojky *až*. Naopak některé archaické frazémy stále žijí díky rytimizaci, např. *Jména hloupých na všech sloupích*. Mládež má potřebu frazémy vtipně aktualizovat, např. *Mluvíti stříbro, mlčeti – nedostatečná*. Dospělejší mládež jazykovou hrou vytváří obměny přirovnání, např. *Je nenápadnej jako sánky v létě., Eskymák na poušti, sáně na Sahaře*. atd.²³

Frazeologie není aktualizována jen zásluhou dětí. Běžně dochází k výměně obou složek frazému (např. *Není důležité se zúčastnit, ale vyhrát.*) nebo se na místo druhé části dostává její protiklad (např. *Sportem k trvalé invaliditě.*) nebo vznikají obměny žertovné (např. *Není na světě člověk ten, aby ukradl všechno všem.*). Jedním z typů aktualizace je kontaminace, kdy bývá použita první část z jednoho frazému a druhá část z druhého, ať už úmyslně či nikoli (např. *Kdo jinému jámu kopá, až se ucho utrhne.*) nebo je první část frazému doplněna nefrazeologickým dovětkem (např. *Kdo jinému jámu kopá, je hrobař.*). Aktualizací frazému může dojít ke změně jeho smyslu (např. *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek, pozítří je taky den.*) nebo naopak může smysl i přece změnu zůstat zachován (namísto *Lež má krátké nohy* užití *Lež má dlouhé nohy, ale daleko neuteče.*). S aktualizací frazeologismu *Lež má krátké nohy* pracuje také Josef Lada a to formou ilustrace, kde pod obrázek ležícího a sedícího muže a kolemjdoucí ženy s na první pohled krátkýma nohama umístil nápis *Lež! Má krátké nohy.*²⁴ Některé aktualizace se stávají natolik frekventovanými, že se zobecní, osamostatní a fungují nezávisle.²⁵

²³ ČECHOVÁ, Marie. Dynamika frazeologie. *Naše řeč* [online]. 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 - 186 [cit. 9. října 2019]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6639>>.

²⁴ LADA, Josef, VRÁNA, Jan. *Ilustrovaná frazeologie*. 2. vyd. Praha: Mladá fronta, 1971. Máj.

²⁵ ČECHOVÁ, Marie. Dynamika frazeologie. *Naše řeč* [online]. 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 - 186 [cit. 9. října 2019]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6639>>.

Existují také frazeologické obraty typické pro různé oblasti a kolektivy, např. pro školní třídu (*nejsme ořezávátka*), pro sport (*jít na bednu*) nebo pro domácnosti, kde se např. uchytí dětský výrok a používá se pak pro určitou situaci.²⁶

Aktualizací prochází také frazeologie kulturní, kam řadíme antické citáty a fráze, i frazeologii podmíněnou vzděláním. Nejčastěji nacházíme citátové frazémy latinského a křesťanského původu v textech publicistických. Vedle slovesných frazémů (např. *Quos Deus perdere vult, dementat prius*. - Koho chce Bůh zničit, zbaví ho nejdříve rozumu.) stojí frazémy neslovesné, jejichž frekvence užívání je vyšší (např. *de facto* – ve skutečnosti; *summa summarum* – celkem; *de iure* – podle práva; *a priori* – z předem známého; *faux pas* – společenské nedopatření; *par excellence* – především, hlavně, i ve významu vynikající). Neslovesné frazémy se objevují i v odborné literatuře a administrativě (např. *terminus technicus* – technický termín, *ad acta* – založit mezi vyřízené věci; *corpus delicti* – předmět doličný).²⁷

Z důvodu chybějícího českého ekvivalentu nebo jen proto, že je to v módě, se ve frazeologii užívá také anglicismů (např. *fair play*, *happy end*, *poker face*, *don't worry*, ...). V běžné komunikaci slyšíme *sorry* místo českého *promiň*, či dokonce slangovou variantu *soráč*. Pravděpodobně za účelem pobavení vzniklo spojení *Vo co gou*, kde je české slovo *jde* nahrazeno anglickým. Anglicismus se jeví jako vhodnější výraz pro oblast ekonomickou, např. (*boom* – prudký nárůst zájmu). Je nutné zmínit také doslovné překlady (např. *take a bus* – vzít si bus), kdy v češtině tyto výrazy užíváme, aniž by dávaly smysl. Kulturní, zvláště pak cizojazyčné frazémy, mohou v českém jazyce působit komunikační problémy, jelikož ne každý jim rozumí nebo je správně pochopí. Projevy, ať už písemné nebo ústní, je tedy nutné konstruovat s ohledem na posluchače a jejich znalosti, jinak frazémy vyznívají naprázdno, přestože by mohly dokreslit věrnější obraz skutečnosti.²⁸

²⁶ ČECHOVÁ, Marie. Dynamika frazeologie. *Naše řeč* [online]. 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 - 186 [cit. 9. října 2019]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6639>>.

²⁷ LÁDKOVÁ, Lenka. Současná frazeologie. *Natura plus* [online]. 1997 [cit. 15. října 2019]. ISSN 1212-6748. Dostupné z: <<http://natura.baf.cz/natura/1995/3/9503-2.html>>.

²⁸ LÁDKOVÁ, Lenka. Současná frazeologie. *Natura plus* [online]. 1997 [cit. 16. října 2019]. ISSN 1212-6748. Dostupné z: <<http://natura.baf.cz/natura/1995/3/9503-2.html>>.

3 Synonyma

Synonyma jsou slova stejného významu, ale různého znění. Nazýváme je slova souznačná. Mezi synonymy existují rozdíly ve významu, v expresivitě, v rozsahu užití, v oblast užití a ve frekvenci užití. Čistá synonyma, tj. bez výše uvedených rozdílů, v českém jazyce nenajdeme.

Významově se slova mohou lišit kvantitativně (např. *pole* – *lán*) nebo kvalitativně (např. *červený* – *rudý*). Co se týká expresivity, synonymní jsou i výrazy s různým citovým zabarvením (např. *ústa* (neutrální) – *pusinka* (lichotivé) – *huba* (hanlivé)). Pro rozsah užití platí, že určité slovo má širší možnosti užití než jeho synonymum (např. *šetřit peníze*, *šaty*, *zdraví* – *spořit peníze*). Některého slova lze užít ve všech oblastech jazyka, pak se jedná o slovo obecné, ale jeho synonyma spadají pouze do jazyka spisovného nebo do nářečí a lidové řeči (např. *dívat se* (obecné) – *koukat se* (lidové) – *hledět* (spisovné) – *zírat* (knižní)). Rozdíl ve frekvenci užití spočívá pouze v tom, že některé synonymum je používáno častěji než synonymum jiné, např. podle korpusu českého frekvenčního slovníku je nejčastěji užívána spojka *protože*, následuje synonymní *poněvadž*, potom *ježto* a *jelikož*.²⁹ Rozdíly mezi synonymy se často kombinují, např. slovo *čumět* je citově zabarveno, současně je lidové, nespisovné.³⁰

V českém jazyce existují také slova, která synonyma vůbec nemají (např. podstatná jména konkrétní – *stůl*, *voda*, *strom*), a naopak slova, která disponují celou synonymickou řadou a to tam, kde je třeba odlišit i jemné kvantitativní a kvalitativní rozdíly (např. *pěkný* – *hezký* – *pohledný* – *nádherný* – *překrásný* – *kouzelný* – *uchvacující* – *úchvatný* – *okouzlující* – *čarovný*), odstínit expresivitu (např. *stařec* – *kmet* (knižní) – *stařeček* – *děda* – *dědek* (hanlivé), *stařík*) nebo aktualizovat či zpestřit výraz (např. *také* – *těž* – *taktéž* – *rovněž* – *i* – *právě tak* – *stejně* – *podobně*). Synonymum může vzniknout také jako důsledek nového pojmenování určitého jevu bez znalosti původního označení (např. *zátáčka* – *záhyb* – *zákrut*).³¹ Pokud má slovo více významů, je polysémní, může každý z jeho významů vstupovat do jiné synonymní řady, např. slovo *mínit* je jedním svým významem členem synonymní řady *myslit*, druhým významem členem řady *hodlat* a patří i do synonymní řady ke slovu *chtít*. Zásadní je význam slova i pro různé syntaktické zapojení do věty, např. ve větě *Mám za to, že*

²⁹ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 62-63.

³⁰ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha: Novinář, 1982. s. 7.

³¹ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 64.

jednal správně jde o spojení s větou vedlejší, kdežto ve větě *Mám ho za velmi schopného člověka* jde o vazbu doplňkovou.³²

Od synonym je třeba odlišit slovo tvorné dublety (např. *mrak – mračno*), protože mezi nimi nenajdeme žádný z výše uvedených rozdílů. Pro dvojice typu *stolař – truhlář* zase platí, že jedno se typicky užívá na Moravě, druhé v Čechách, jedná se o tzv. tautonyma. Časté jsou i dvojice slov domácího a zahraničního původu (např. *podstatné jméno – substantivum*), z nichž první je určeno laické veřejnosti, druhé odborné veřejnosti.³³

Dobrá znalost synonym chrání autora před opakováním stejných slov nebo slov se stejným základem (např. *Vystihl podstatu problému velmi výstižně.*), zvyšuje pohotovost při výběru vhodného výrazu a umožňuje vyhnout se nelibozvučným spojení (např. *místo je jen jeden způsob použije je pouze jeden způsob*). Citlivý stylist vnímá rytmus věty a správně zařazuje slova ze synonymní řady, což čtenáři či posluchači zůstává skryto. Jednotlivosti si uvědomuje až tehdy, když na něj působí rušivě. Stylistika využívá synonym hojně, dosahuje tím zesílení výrazu (např. *Pořád o tom mudruješ a filozofuješ a k ničemu to není.*), gradace (např. *To je nedbalost, šlendrián.*) nebo kontrastu (*Film mám rád, ale divadlo miluji.*)³⁴ Z uvedeného vyplývá, že synonyma hrají v jazyce nezastupitelnou roli, obohacují ho a vystihují nuance v kvalitě, kvantitě či citovém zabarvení.³⁵

3.1 Synonyma z hlediska stylistiky a stylová platnost frazémů

Užití toho kterého jazykového stylu spočívá ve výběru a užití vhodných jazykových prostředků, které odpovídají podmínkám komunikace a jsou vyjádřením komunikačního záměru mluvčího. Stylizace předpokládá možnost volby, tedy existenci synonymního vyjádření pro shodný pojem a situaci. Synonymie je nejvíce rozpracována ve slovní zásobě, kde existují celé trsy lexémů více či méně synonymních, které pak vytvářejí synonymní řady. Naproti tomu v jazykové rovině hláskoslovné a tvaroslovné nalezneme pouze dvojice nebo trojice možností synonymního vyjadřování.³⁶ Výběr vhodného synonyma závisí na úrovni vzdělanosti mluvčího, šíři jeho slovní zásoby, na komunikačním záměru a jazykovém stylu.

³² BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha: Novinář, 1982. s. 8.

³³ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha: Novinář, 1982. s. 8.

³⁴ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha: Novinář, 1982. s. 9.

³⁵ BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. s. 64-65.

³⁶ ČECHOVÁ, Marie. *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV, 1997. Jazykověda. s. 128.

Odborný styl využívá synonymie v nejužším rozsahu, zaměřuje se spíše na synonyma úplná (termíny). Nejrozsáhlejší prostor pro synonymní vyjadřování se otvírá v uměleckém stylu, v němž je snaha o novost výrazu přímo součástí stylové normy. V běžném hovoru využití synonymity součástí stylové normy není. Najdeme zde spíše kontextová synonymní vyjádření, která mimo kontext synonymní nejsou (např. *Karlík – ten náš malý – ten náš starší* atd.). V publicistickém textu mají synonyma svoje místo, díky nim dosahuje vyjádření pestrosti a splňuje ovlivňovací funkci textu.³⁷

Charakteristickým rysem publicistického stylu je koexistence frazémů stylově protikladných. K nejrozšířenějším frazémům patří lidové a kolokviální, které se užívají v běžné komunikaci (např. *klepat na dveře, nechat si zadní vrátka, být trnem v oku, ...*). V tisku se objevilo např. *rozpočet je již za dveřmi* nebo spojení kolokviálního rázu *současná burza má na kahánku*. Častá jsou také ustálená spojení (např. *horká jehla, zimní spánek, husarský kousek, ...*) a v publicistickém stylu hlavně nesmíme zapomenout na sportovní frazémy. Objevují se nejen ve sportovních článcích, reportážích, komentářích a zprávách (např. *ladit formu, zmařit naděje, proměnit šanci, ...*) ale pronikají i do nespportovních oblastí (např. *poslanci v diskusi nasadili laťku příliš vysoko, podnikatelé teprve začínají ladit formu, ...*). Publicistice vládne snaha vyjadřovat se rychle, pohotově a výstižně, což vede k přemíře uplatňování knižních a literárních frazémů (např. *přilévat olej do ohně, obětní beránek, octnout se v jámě lvové, trojský kuň, ...*). Typické pro publicistický styl jsou frazémy publicistické neboli publicismy. Jde o ustálená spojení vyplývající z publicistické, politické či společenské komunikace, která jsou v tisku hojně využívána (např. *klíčový význam, palčivá otázka, horká půda, ...*), z těch aktuálnějších mohu uvést např. *praní špinavých peněz, politické spektrum, stávková vlna, kráčet do Evropy, pokulhávat za Evropou* atd. V jiných jazykových stylech jsou užívány frazémy v rozsahu běžných substitucí, publicistický styl je specifický obměnami a inovacemi frazémů, např. z původního *mít dlouhé prsty* vzniklo *veksláci už mají zkrácené prsty*, místo *sůl nad zlato člověk nad zlato*. Inovací je též nedokončení frazému, např. *vrána k vráně (sedá, rovný rovného si hledá), jiný kraj (jiný mrav)*. Aktualizace a záměrné porušování pevné kompozice frazémů charakterizuje publicistiku, a právě v tom spočívá její osobitost.³⁸

Co se tedy týče stylové platnosti frazémů, určité frazeologické jednotky jsou typické pro určité oblasti. V umělecké a prostěsdělovací rovině se nejčastěji setkáme s

³⁷ ČECHOVÁ, Marie. *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV, 1997. Jazykověda. s. 129.

³⁸ ČECHOVÁ, Marie. *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV, 1997. Jazykověda. s. 184-186.

tradiční lidovou frazeologií, cizojazyčná frazeologie prezentovaná formou citátů má své místo v oblasti odborné a při konverzaci intelektuálních vrstev také v oblasti umělecké. O publicistice toho bylo v souvislosti s frazeologií řečeno mnoho, využívá se při vyjadřování postojů, při hodnocení jevů, usiluje o ovlivnění posluchače. Tato oblast tak skýtá bohatou půdu pro využití frazémů všemi možnými způsoby.³⁹ Například Iva Brožová, bývalá předsedkyně Nejvyššího soudu, se v pořadu České televize 168 hodin dne 8. 9. 2019 vyjádřila o jednání členů vlády takto: „*Ty jejich jednotlivé kroky, to informování té veřejnosti tu důvěryhodnost ... vypustily na pastvu, pověsily na hřebík, to je jejich největší selhání.*“⁴⁰ Tedy i vážená osobnost, pokud chce zdůraznit důležitý fakt, kterým je v tomto případě ohrožení demokracie a nezávislosti soudů, může použít nejméně jeden frazeologický výraz a zesílit tak význam svého sdělení.

³⁹ ČECHOVÁ, Marie. Dynamika frazeologie. *Naše řeč* [online]. 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 - 186 [cit. 9. října 2019]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6639>>.

⁴⁰ BROŽOVÁ, Iva. *iVysilani.cz* [online]. In 168 hodin, 8. září 2019 [cit. 12. října 2019]. Dostupné z <<https://www.ceskatelevize.cz/porady/10117034229-168-hodin/219452801100908/>>.

4 Vybrané frazeologické obraty a jejich nefrazeologické ekvivalenty

V další části své práce se s využitím Českého národního korpusu⁴¹ zaměřím na frazeologické obraty *mít za lubem*, *má za ušima*, *je otevřená hlava*, *má hlavu*, *jídá vtipnou kaši*, *má filipa*, *má fiňáry*, *má fištrón*, *je všemi mastmi mazaný*, *pálený kostelník*, *slyší trávu růst*. Budu zkoumat počty výskytů, různorodost významů, preferované oblasti a motivaci k jejich užití. Vyhledám ve stejných dílech také nefrazeologické výrazy synonymní s výrazy frazeologickými a budu se zabírat zaměnitelností a důvody k jejich použití.

4.1 Mít něco za lubem

Na úvod jsem vybrala frazém *mít něco za lubem*. Jako první se nabízí otázka, co je vlastně lub? Podle Českého etymologického slovníku jde o tenké dřevo k výrobě hudebních nástrojů a nábytku. Starší čeština tak označovala dřevěný kryt mlýnských kamenů, kam si lidé schovávali trochu mouky do zásoby, což osvětluje původ rčení *mít za lubem*.⁴²

V základním vyhledávání zobrazil Český národní korpus při zadání dotazu *lub* 272 výsledků, z čehož 4 výrazy odpovídají technickému označení hydraulické kapaliny, 6 z nich odpovídá skutečnému významu slova (... *se valí celé sportovní Bavorsko, které jen těsně miji přední lub mojí kytary ...*, *židle s rákosovým sedákem bez lubu má nohy z trojúhelníkového profilu ...*, *celá zadní deska i luby jsou vydlabány z jediného kusu dřeva ...*), v 39 případech jde o pojmenování městské části Klatov – Luby (*Luby nečekaně zářily prakticky celé jaro, a proto by byla pro jejich příznivce docela krásná odměna, kdyby je ještě jednou viděli doma v příštím týdnu v baráži o postup do krajského přeboru.*). Zbývajících 223 výrazů odpovídá frazému *mít něco za lubem*. Přestože by se mohlo zdát a v literatuře se o tom píše, že frazeologické výrazy jsou nejvíce zastoupeny v oblasti publicistické, u frazému *mít něco za lubem* tomu tak není. Celých 87% výskytů (194) spadá do oblasti beletrie, 8% (18) zastupuje oborová literatura a pouze 5% (11) zbývá na publicistiku. Uvedu tedy několik příkladů z každé

⁴¹ Jazykový korpus je elektronický soubor autentických textů (psaných nebo mluvených), v němž je možné jednoduše vyhledávat jazykové jevy (zejména slova a slovní spojení) a zobrazovat je v jejich přirozeném kontextu.

⁴² REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001. s. 351.

oblasti a pokusím se nastínit, čím byl autor motivován, když využil frazému namísto běžného ekvivalentu.

V knize *Kirinyaga* se píše: ... *aby se všichni tví poddaní mohli na vlastní oči přesvědčit o odvaze svého krále.*" Vzal si od své nejmladší ženy další tykev pombe a dlouze se na mě zadíval. „Proč to říkáš, starče? Co máš za lubem?" „Pouze to, co říkám," odpověděl jsem a pak jsem si plivl na dlaň na znamení, jak upřímně to myslím. Potrásl hlavou. „Ne," řekl. „Něco na mě chystáš." Pokrčil jsem rameny ...⁴³

Úryvek z knihy pro mládež *Jirkův tajný klíč k vesmíru* hlásá: *Ale ať už měl profesor za lubem cokoli, rozhodně z toho nekoukal žádný prospěch pro lidstvo, vědu, nebo Erika. Jirka si byl zcela jistý tím, že profesurovy cíle jsou všechno, jen ne mírumilovné.*⁴⁴

Také kniha *Poslední píseň* zmiňuje frazém *mít něco za lubem*: *Sotva se stačila zamyslet, co má asi Marcus za lubem, když uviděla, jak se shýbá k provazům, které držely stan ... Vrhla se vpřed. „Ne, Wille! Stůj!“ zavolala, ale už bylo pozdě.*⁴⁵

Další beletristická ukázka pochází z knihy *Kletba čachtické paní*: *„Tamti čekají jenom na vhodnou chvíli, aby nás překvapili. „Svažte ji, poručíku. A přiveďte ji sem k ohni," rozkázal Vešeléní, ale stále nedokázal odtrhnout oči od ženiny hezké tvářičky. „Sama nám vyradí, co měla za lubem, jinak ji dám hned tady na místě setnout hlavu, jako výstrahu ostatním na hradě." „Nedělejte to, pane, vždyť vám opravdu chci pomoci," zaúpěla žena. Tak nepřátelské přijetí nečekala.*⁴⁶

Frazeologismu *mít za lubem* užívá též autorka knihy *Jsem mrtvý, neplačte*: ... *jde okolo lapiduch, teď už s prázdným vozíkem. Nastraží uši a zastaví se. „Ty jsi dělal na*

⁴³ RESNICK, Mike. *Kirinyaga*. Frenštát pod Radhoštěm: Polaris 2002. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~YoLIaqKHg9L9&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁴⁴ HAWKING, Stephen, HAWKING, Lucy. *Jirkův tajný klíč k vesmíru*. Praha: Knižní klub, 2008. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~YoLIaqKHg9L9&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁴⁵ SPARKS, Nicholas. *Poslední píseň*. Praha: Ikar, 2010. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~YoLIaqKHg9L9&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all&fromp=2>.

⁴⁶ ŠTIAVNICKÝ, Andrej. *Kletba čachtické paní*. Praha: Ikar, 2010. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~qlgw3IOITpGt&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

pitevně?“ Jeho tón je o poznání přívětivější. „Nechceš přinést čaj?“ Proč je najednou tak milý? Co má za lubem? „Trochu rumu by nebylo? Alespoň kapka do toho čaje,“ zkouší ho Fanda. Odhaduje toho pacholka na šibra, který umí sehnat leccos, ovšem za jisté protislužby. „Ale pane Jedlička, to nemůžete! Jste v nemocnici ...“⁴⁷

Použití frazeologického spojení *mít něco za lubem* na mě ve všech výše uvedených beletristických úryvcích působí negativním dojmem. Autoři jako by chtěli zdůraznit černé úmysly jednajících.

První ukázka pracuje s nedůvěřivostí a podezíravostí, druhá označuje profesora za osobu, která se snaží utrhnout co nejvíc pro sebe, nerespektuje vyšší mravní cíle a pěstuje nekalé praktiky. Třetí ukázka použitím frazému *mít něco za lubem* evokuje negativní záměr zmíněné postavy, který je následně potvrzen. Ve čtvrté ukázce z knihy *Kletba čachtické paní* rozkazující velitel předpokládá, že žena, která má být vyslýchána, kula nějaké pikle, tedy samotným použitím frazému *vyzradí, co měla za lubem* očekáváme, že to nebylo nic hodno pochvaly, spíše naopak. Stejně jako v první ukázce autorka knihy *Jsem mrtvý, neplačte* navozuje frazeologickým spojením *mít za lubem* nedůvěřivost, podezíravost a podmíněnost slušného chování nestandardními požadavky. V tomto úryvku bychom mohli postavit frazém *má za lubem* naroveň se spojením „něco po mně chce“.

Z oborové literatury jsem vybrala menší množství ukázek, jelikož procentuálně má beletrie nejrozsáhlejší zastoupení a zaslouží si tedy největší pozornost. V knize *Nebudu nenávidět* je řečeno: *Matka mi oblékla speciální bundu, do níž mi všila různé kapsy. Dala mi také boty číslo devět, které mi byly příliš velké. Bratranec mi nacpal do kapes bundy i do bot spoustu ponožek, které hodlal prodat. Já přitom netušil, co má za lubem - myslel jsem si, že je to jen šikovný způsob, jak může jeden člověk přepravit hodně věcí najednou. Nevěděl jsem, že Gaza je bezcelní zónou a můj bratranec se takhle pokouší obejít zaplacení poplatků, aby mohl v Egyptě prodávat za nízké ceny.*⁴⁸

⁴⁷ RYTÍŘOVÁ, Helena. *Jsem mrtvý, neplačte*. Praha: Mladá fronta, 2014. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~qlgw3l0ITpGt&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all&fromp=2>.

⁴⁸ ABUELAISH, Izzeldin. *Nebudu nenávidět*. Brno: Host, 2014. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~i7lGgz6ulUD6&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Příběh rodu Homo zmiňuje frazém *mít za lubem* zde: „...se zamyslíme nad tím, o čem to lidé vlastně mluví, možná na to i přijdeme. Předmětem naší konverzace jsou totiž po většinu času společenská témata – co se nám líbí a co ne, co včera podnikli druzí, jak se choval ten a ten, co mají za lubem děti, co se plánuje na zítřejší výlet, či jak si poradit s komplikovanými vztahy doma nebo v práci. Vše ostatní – politika, kultura, praktická témata, hudba a dokonce i sport – tvoří pouhou třetinu.“⁴⁹

Oborovou literaturu reprezentuje i ukázka z knihy *Život mi vzal BAM*: „Zašel jsem k náčelníkovi třetího oddělení, abych se domluvil na zrušení eskorty. On si předvolal Kalašnikova a vedl takové divné řeči: něco má za lubem, ale neuměl se vymáčkout. To je podezřelé. A navíc nějaký chlápek, vězeň, vtrhl dovnitř a rozvalil se mu na divanu. Mozek mi provrtává neodbytná myšlenka – kdy už? Kdy? Kdy budu konečně svobodný?“⁵⁰

V ukázce z knihy *Nebudu nenávidět* se použití frazeologického spojení *mít něco za lubem* blížilo jeho skutečnému významu, neboť malý chlapec byl využit k tomu, aby po kapsách a v botách propašoval několik párů ponožek a drobností přes hranice pásma Gazy. Měl je schované za lubem. Avšak kniha využívá frazému k označení nekalých praktik bratrance tohoto chlapce, který mu věci podstrčil za účelem získat pro sebe prospěch a přitom sám nic neriskovat.

Knihy *Příběh rodu Homo* zmiňuje frazém *mít za lubem* jen tak mimochodem. Podává seznam záležitostí, o kterých se lidé běžně baví. Kromě toho, co se nám líbí a nelíbí, co jsme podnikli nebo budeme podnikat, zařazuje mezi konverzační témata také otázku, co mají děti za lubem. Neklade na toto frazeologické spojení žádný důraz, nijak nevybočuje z řady, je pouhou součástí výčtu. Necítím v této ukázce žádný speciální důvod pro použití frazému. Pokud bychom ho nahradili běžnou větou (co budou děti dělat), nic by se podle mě na vyznění nezměnilo. V tomto případě nemá frazeologismus pro celkové sdělení žádný hlubší význam.

⁴⁹ DUNBAR, Robin. *Příběh rodu Homo*. Praha: Academia, 2009. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~OisSfQIAldfo&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁵⁰ ČISTJAKOV, Ivan Petrovič. *Život mi vzal BAM*. Praha: Knižní klub, 2012. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~OisSfQIAldfo&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Naproti tomu autor knihy *Život mi vzal BAM* utváří díky frazeologismu atmosféru úryvku. Náčelník má něco za lubem, mějte se na pozoru, jeho jednání vyvolává spoustu otázek, nemůže se vymáchnout, vede divné řeči. Co se jenom děje a proč? V tomto případě plní frazeologismus důležitou funkci a upozorňuje na něco neobvyklého a podezřelého. Pokud bychom spojení *má něco za lubem* nahradili obvyčejným *má něco v úmyslu*, vytratila by se záhadnost a nejasnost situace.

Z oblasti publicistické uvádím úryvek z článku *Hospodářských novin*: „... v tomto státě podávají dveře politici, kteří testují vodu, zda by to v prezidentských volbách 2016 neměli zkusit. Iowa už dlouho dopředu před samotným volebním rokem slouží coby „politický ukazatel“ věci příštích. Politik, který se vypraví do Iowy, naznačuje, že má za lubem prezidentskou kandidaturu.“⁵¹

Právo píše: „Spekulovat mohou zejména o tom, co kandidující strany mají za lubem a kdo v nich má hlavní slovo. Občanští demokraté hodlají svůj program dávkovat po částech. Abychom v něm nenašli rozpory? Anebo dosud ani celý není? Kdo by nebyl zvědavý, co ze slibů z dřívějších kampaní ODS letos zrecykluje?“⁵²

Bulvární deník *Aha* uvedl: „Co jen to má asi za lubem, přemýšleli poslanci ve Sněmovně, když kolem nich procházela ministryně práce a sociálních věcí Michaela Marksová (45, ČSSD). Důležitě nesla plátěnou tašku a nikomu neukázala, co se v ní skrývá.“⁵³

Zatímco pro beletrii a oborovou literaturu (až na *Příběh rodu Homo*) ve většině případů platilo, že užití frazému *mít něco za lubem* věští nekalý záměr, článek z *Hospodářských novin* nic takového nepotvrzuje. Politici podle něj míří do Iowy, protože doufají v pozdější zúročení tohoto kroku při prezidentských volbách. V tomto případě se tedy jedná o určitou vychytralost, vypočítavost nebo mírněji řečeno

⁵¹ *Hospodářské noviny*. 15. 8. 2013. Dostupné z https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~FwH7g4if7NoR&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁵² *Právo*. 16. 9. 2013. Dostupné z https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~FwH7g4if7NoR&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁵³ *Aha!*. 31. 10. 2014. Dostupné z https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~FwH7g4if7NoR&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

předvídatost. Nejde tedy přímo o negativní úmysl, jak tomu bylo v přechozích případech. Ale ani vlastnosti vypočítavost či získávání prospěchu pro sebe nejsou ryze pozitivními záležitostmi.

V *Právu* využili frazému v souvislosti s volebním programem politických stran, kdy si autoři článku položili otázku, kam míří ODS svým programem a sami jim začali přisuzovat negativní úmysly a konstruovat domněnky, proč program uveřejňují po částech. Bulvární deník využil frazému přesně tak, jak se od něj očekává. Zaměřil se na banalitu v podobě tašky, kterou měla ministryně při sobě a udělal z ní senzaci, záhadu a upozornil tím na ministryni jako na ženu, která nedbá na módní trendy.

Výběr ukázek s výskytem frazému *mít něco za lubem* doplním také ukázkami z textů, kde se objevují nefrazeologická synonyma, tedy *mít záměr*, *mít úmysl*. Zaměřím se na stejné knihy, časopisy a noviny a zamyslím se nad tím, proč autor v jednom případě použil frazeologického spojení a v druhém nikoli.

Z beletrie jsem vyhledala spojení *mít úmysl* v knize *Kirinyaga*: „*Myslím, že bude lépe, když si utkáš méně barevné šaty.*“ *Napůl jsem čekal, že bude protestovat, ale k mému překvapení okamžitě souhlasila.* „*Jistě,*“ řekla. „*Neměla jsem v úmyslu urazit své sousedky. Mohu se zeptat, kdo si na moje khanga stěžoval?*“⁵⁴

V knize *Jirkův tajný klíč k vesmíru* zobrazil Český národní korpus pouze jeden výsledek s použitím spojení *mít úmysl*: „*Ale ale,*“ řekl přísný hlas, „*copak to tu hoši vyvádíte, takhle uprostřed ulice?*“ *Hlas patřil profesorů Zubatému, Jirkově třídnímu učiteli. Zubatý držel Ringa pevně a bez úmyslu ho jen tak pustit.*⁵⁵

Také kniha *Poslední píseň* zmiňuje negativní vymezení *nemít v úmyslu*: „*Zkoušela jsem je přemluvit, aby udělali černý uniformy, ale nechťeli to dovolit.*“ „*Smůla. Černá je tvoje barva.*“ *Blaze se letmo usmála.* „*Co chceš?*“ *Ronnie polkla.* „*Neměla jsem tenkrát*

⁵⁴ RESNICK, Mike. *Kirinyaga*. Frenštát pod Radhoštěm: Polaris, 2002. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~UwiAIEG2NGZP&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁵⁵ HAWKING, Stephen, HAWKING, Lucy. *Jirkův tajný klíč k vesmíru*. Praha: Knižní klub, 2008. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~mPRYIkHpWR9K&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

v úmyslu Marcuse sbalit. To on to zkoušel na mě, a nevím, proč to dělal, kromě toho, že chtěl, abys na něj žárlila.“⁵⁶

Dále bude předmětem zkoumání jeden z případů v knize *Kletba čachtické paní*, kde se vyskytlo spojení *mít úmysl*: „Sbohem, pánové, a mějte se na pozoru,“ dodala. Pak chvílku počkala, zda jí nebudou bránit v odchodu, ale když jenom stáli a viseli na ní pohledy plnými obdivu, náhle vyrazila vpřed a za chvílku se ztratila v dubině. Původně neměla v úmyslu zajet příliš daleko do hlubokých lesů, obepínajících Muráň jako olivově zelený věnec, ale když si od císařských vojáků vyslechla, jakou zvěst nesou jejím příbuzným, rozhodla se, že zajede na Krásnou Horku a novinu řekne Andrássymu.“⁵⁷

I v poslední beletristické knize *Jsem mrtvý, neplačte* jsem vyhledala ukázkou s nefrazeologickým spojením synonymním s frazeologismem *mít za lubem*: „Jeho otrávené tělo se brání vysokou horečkou, zápasí silou devatenáctiletého kluka a je připraveno zvítězit. Nemá v úmyslu to vzdát, i když je ochuzeno o jednu svou část, ještě chce žít. Toníkovi se honí hlavou tolik otázek! Uvidím ještě mámu a Boženku?“⁵⁸

Budeme-li se zabývat motivací autorů, proč v některých případech nahradili běžný výraz frazeologickým spojením a v jiných nikoli, v ukázce z knihy *Kirinyaga* bychom se měli zaměřit na to, že spojení *ne měla jsem v úmyslu* použila přímo dotčená osoba. Nahrazení frazémem *ne měla jsem za lubem* by mělo smysl v případě, kdyby o této osobě hovořil někdo jiný a, jak vyplynulo z předešlých ukázek, přisuzoval jí nekalé úmysly. Ona však smýšlela čestně, nechtěla nikoho urazit ani poškodit, tudíž bych v tomto případě nepovažovala použití frazému za vhodné a zaměnitelné s nefrazeologickým ekvivalentem, aniž by došlo ke změně významu.

Také druhá ukáзка z knihy *Jirkův tajný klíč k vesmíru* pracuje s negativním vymezením *bez úmyslu*, kde nahrazení za tvar *ne mít za lubem ho pustit* postrádá logiku.

⁵⁶ SPARKS, Nicholas. *Poslední píseň*. Praha: Ikar, 2010. Dostupné z https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~CJAFxZ9W3rEf&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁵⁷ ŠTIAVNICKÝ, Andrej. *Kletba čachtické paní*. Praha: Ikar, 2010. Dostupné z https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~81OszLOFkAY&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁵⁸ RYTÍŘOVÁ, Helena. *Jsem mrtvý, neplačte*. Praha: Mladá fronta, 2014. Dostupné z https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~jTPZTQt5eVKt&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

Třetí nefrazeologická ukázka z knihy *Poslední píseň* rovněž používá negativní vymezení *nemít v úmyslu*, stejně jako ve všech ostatních případech výskytu tohoto spojení v uvedené knize. Na rozdíl od ukázky z knihy *Jirkův tajný klíč* by však v tomto případě byla podle mého názoru možná záměna za spojení *nemít za lubem*, jelikož jde o něco nečestného, neetického. Tím se opět dostávám k tomu, že použití frazeologického výrazu *mít něco za lubem* provází negativní, zákeřná, lstivá, vypočítavá, ale i potutelná či záhadná atmosféra.

Další případ záporného vymezení *nemít v úmyslu* se nachází v úryvku z knihy *Kletba čachtické pani*. Už samotnou negací se záměna za frazeologismus téměř vylučuje, neboť frazeologické spojení v negativním tvaru se nepoužívá, alespoň to plyne z mého vyhledávání. Z ukázky však číší neohroženost hlavní hrdinky, která, jakmile se dozvěděla tajnou informaci, neváhala změnit plány a v okamžiku změny plánů už *měla za lubem* zajet do hlubokých lesů a novinku zvěstovat povoláním uším. Stejně jako v předchozích úryvcích soudím, že spojení *mít v úmyslu* vyznívá neutrálně, kdežto frazeologismus upozorňuje na něco nekalého. Je třeba dát si pozor na jednání té které osoby a ptát se, proč činí to, co činí.

Frazeologismus *mít za lubem* často poukazuje na něco schovaného, utajeného, co není vidět na první pohled, což ostatně plyne i z etymologie slova. V poslední ukázce z oblasti beletrie nemocný chlapec rozhodně nic nezastírá. Jasně dává najevo, že hodlá bojovat. Nemá v úmyslu zemřít. Nahradit v tomto případě nefrazeologické spojení ekvivalentním frazeologickým není reálné. Možná jenom z důvodu negativního vymezení *nemít v úmyslu*, spíše však pro samotný obsah. Závažnost děje nepřipouští, že nemocný chlapec má nějaké eso v rukávu, že v hlavě spřádá nekalé plány, že si schovává řešení choroby na později.

V oborové literatuře budu také zkoumat kontrast nefrazeologického spojení *mít v úmyslu* a k němu synonymního frazeologismu *mít za lubem*. Budu se zabývat motivací, proč v některých případech autor frazém použil a v jiných nikoli. Jako první uvádím ukázku z knihy *Příběh rodu Homo*: „... přinášel vřelost a sladký pocit sounáležitosti. V takové chvíli nebylo snadné setrvat v hněvu či nedůvěře vůči ostatním. Lehkost, s níž se tyto pocity rozplývaly a vytrácely, ho nikdy nepřestávala udivovat. Na počátku tance nebyl úmysl dosáhnout harmonie, jeho účinek na zúčastněné však byl

vždy týž – jakmile ustali, byli naplněni štěstím a alespoň na chvíli pociťovali silnější pouto, byli velkorysejší, ochotnější podělit se či vypomoci.“⁵⁹

Oborovou literaturu zastupuje také úryvek z díla *Život mi vzal BAM*: „... jestli se vůbec vrátím do občanské společnosti, budu si v ní připadat zaostalý a zdivočelý. Budu i tam cítit, jak jsem nicotný. Můžu se samozřejmě dát do služeb stráže, ale to nemám v úmyslu. Kdyby tu bylo dost vojáků a kdybych měl svá práva, kdyby si mě tady vážili, mohl bych být spokojený. Ale já budu radši snášet nedostatky než sloužit na BAMu.“⁶⁰

Z ukázky z knihy *Příběh rodu Homo* přímo neplyne, co vlastně přinášelo tanečnickům kýžený pocit štěstí, velkorysosti a nápomoci. Mohl to být tanec samotný, mohla to být doprovodná hudba, autor hudby nebo ten, kdo ji prezentoval. Nebyl zde úmysl dosáhnout harmonie, ale samovolně se do tohoto stavu tanečníci dostali. Ve většině předchozích případů naznačovalo použití frazeologismu *mít za lubem* něco negativního. Záměnou nefrazeologického spojení bychom v tomto úryvku dosáhli neobvyklého jevu, kdy bychom tím, že *máme něco za lubem*, sledovali pozitivní cíl. Proč by vlastně frazeologické spojení *mít za lubem* nemohlo směřovat ke kladnému výsledku?

Autor knihy *Život mi vzal BAM* popisuje život hrdiny ve specifické organizaci a možnosti jeho návratu do běžné společnosti. Zcela neutrálně sděluje, že nemá v úmyslu dát se do služeb stráže. Z ukázky je sice cítit určité rozladění a nespokojenost hrdiny, nikoli však díky spojení *nemám v úmyslu*. Použití frazeologismu by podle mého názoru znamenalo, že hrdina ještě přesně neví, jak se svým životem naloží, že má v záloze nějaké nápady a postupy, které zatím nechce nikomu naplno sdělovat. Pak by bylo možné zaměnit spojení *nemám v úmyslu* dát se do služeb stráže za frazeologické znění *nemám za lubem* dát se do služeb stráže. Opět se vracíme k etymologickému významu slova *lub*, jelikož by hrdina mohl mít řešení schované ve své hlavě, myslí či jinde.

⁵⁹ DUNBAR, Robin. *Příběh rodu Homo*. Praha: Academia, 2009. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~RgYnDcRjsV1Q&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁶⁰ ČISTJAKOV, Ivan Petrovič. *Život mi vzal BAM*. Praha: Knižní klub, 2012. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~RtQ3Xhb5G7ff&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Poslední oblastí, v níž bych chtěla porovnat použití frazeologismus versus nefrazeologismus je publicistika. *Hospodářské noviny* píše: „*Velmi se za to na Václava Havla dodnes zlobím, protože o něm musím hovořit, i když jsem to vůbec neměl v úmyslu. Návrat svobody do naší země začal mojí přednáškou v rakouské televizi 17. listopadu 1989. Pracoval jsem v té době, na rozdíl od Václava Havla, který tehdy, pokud vím, nikde pořádně nepracoval, v Prognostickém ústavu.*“⁶¹

Právo k jednomu případu ze soudní síně uvádí: *Soudkyně z Prahy I Králová původně v červnu rozhodla, že se zpravodajci žádného trestného činu nedopustili, protože u nich „chybí subjektivní stránka skutkové podstaty trestného činu“, tedy že neměli v úmyslu ho spáchat. V případě Pohůnka navíc konstatovala, že fakticky jen plnil rozkazy svých nadřízených ředitelů ...*⁶²

Článek v *Hospodářských novinách* je poněkud vytržený z kontextu, takže se můžeme pouze domnívat, jestli se autor na Václava Havla skutečně zlobí, nebo myslí své vyjádření pouze obrazně. Stejně tak můžeme hádat, jestli ho pohoršuje, že Václav Havel v době zaměstnání autora v Prognostickém ústavu nikde nepracoval, nebo se jedná o pouhé konstatování. Jde snad o výraz obdivu k jeho osobě? Mohlo mu být totiž tehdejší režimem zakázáno pracovat. Vyvstávajících otázek je mnoho, nás však zajímá motivace autora k použití nefrazeologického spojení *neměl jsem v úmyslu o něm hovořit*. Dostáváme se znovu do situace negativního vymezení. Jelikož je frazeologismus *mít za lubem* v záporné verzi používán jen zřídka, záměna v tomto případě není vhodná. Stejně jako v předchozích případech by ve mně použití záporu *neměl jsem za lubem hovořit o Václavu Havlovi* evokovalo skryté myšlenky autora. Přemýšlel, o čem bude hovořit, plánoval, nastiňoval si scénář v hlavě, ale na Václava Havla nedošlo. Kdyby však *měl za lubem* o něm hovořit, činil by tak překvapivě, čekal by na správnou atmosféru, tajil by svůj plán do poslední chvíle, aby pak mohl šokovat a přijít na světlo s něčím novým a neotřelým. Taková je podle mého názoru motivace k použití frazému *mít za lubem*.

⁶¹ ŠÍDLO, Jindřich. *Hospodářské noviny*. 7. 11. 2014. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~rMD09VZuzfvD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁶² VACULÍK, Radim. *Právo*. 6. 9. 2014. Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~6BE4SofcQMco&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Úryvek z deníku *Právo* je jasným důkazem toho, že frazeologismus není volně zaměnitelný za jeho nefrazeologické synonymum. Pro určité oblasti a obory existují striktní pravidla, jedním z těchto oborů je právo jako exaktní věda, v níž nelze libovolně zaměňovat slova a „ozvlášťňovat“ význam sdělení. Soudkyně se drží při vyjadřování zákonného znění, které je všem srozumitelné. Jak by to asi vypadalo, kdyby ve svém rozsudku uvedla, že se *zpravodajci nedopustili žádného trestného činu, protože neměli za lubem jej spáchat*? Vědy jako právo, medicína, fyzika, biologie a mnoho dalších si zakládají na dodržování terminologie, neboť právě ta je základem dorozumění mezi odborníky. Laik by klidně mohl říct, že *zpravodajci neměli za lubem trestný čin spáchat*, ale soudkyně by tímto tvrzením změnila základní právní definice, subjektivní stránkou trestného činu by se namísto úmyslu stalo *míti za lubem*.

Zatímco nefrazeologická spojení působí víceméně neutrálně, u jejich frazeologických variant můžeme vnímat citové zabarvení, v případě spojení *mít něco za lubem* jde o zabarvení spíše záporné. Dalším rozdílem, který z mého zkoumání vyplynul je, že nefrazeologické spojení se nejčastěji vyskytuje v negaci, tedy *nemám to v úmyslu*, zatímco negace jeho frazeologické varianty (*nemám za lubem*) se téměř neobjevuje. V Českém národním korpusu jsem narazila pouze na tři případy.

První z nich v knize *Ještě mě nezabíjej*: „*Najednou je na mě strašně hodnej. Nedokážu poznat, jestli si to chce u mě opravdu vyžehlít kvůli tomu, že se choval jako blbec, nebo jestli něco nemá za lubem. Chystá se mě zabít ...*“⁶³

Druhý případ negativního vymezení *nemít za lubem* v *Povídkách z deseti světů*: „*Do podzemí se už nikdy nevrátil. K večeru se vrátil do parku, aby se ujistil, že Sunbeam nemá za lubem žádné darebáctví, a chystal se strávit noc v jedné z nesčetných malých budov, rozetých v zahradách.*“⁶⁴

⁶³ FIELDINGOVÁ, Joy. *Ještě mě nezabíjej*. Praha: Ikar, 2010 Dostupné z <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~jhR5Q1czAjl&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁶⁴ CLARKE, Arthur. *Povídky z deseti světů*. Praha: Baronet, 2007. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~jhR5Q1czAjl&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Třetí, poslední výskyt spojení *nemít za lubem*, nalezneme v knize *Historka o sv. Magdě*: „Není to žádný pasák nebo kuplíř, ani jen tak, ani jako profík, nemá za lubem ji opít, aby byla povolná a aby ji pak mohl znásilnit a ona by pak šlapala chodník ...“⁶⁵

Všechny tři výše uvedené případy zůstávají věrny mé dosavadní teorii o tom, že použití frazeologismu *mít za lubem* přichází na řadu, pokud něco utajujeme, kujeme pikle, sprádáme plány nebo máme nekalé úmysly. Hrdinka první ukázky se pozastavuje nad změnou chování muže k lepšímu, má se však na pozoru, domnívá se, že jí něco hrozí, zvažuje dokonce plánování vraždy své osoby. Druhá ukázka frazeologismu přímo spojuje se slovem darebáctví, čímž nenabízí moc prostoru pro pozitivní dojem. Ze třetí ukázky plyne, že kdyby byl hrdina pasák nebo kuplíř, pravděpodobně by *měl za lubem* ženu opít a znásilnit. Znovu je tak frazeologismus přímo spojován se špatným a zákeřným chováním. Přestože uvedené úryvky užívají negativního vymezení, jde pouze o přeuspořádání věty a její celé negování. Jinak zůstává zachován význam frazému *mít za lubem*.

4.2 Mít za ušima

Dále bych se chtěla věnovat frazeologickým spojením synonymním se slovem *chytrý*. Celou synonymickou řadu volím proto, že se jedná o jiný typ náhledu na problematiku, než tomu bylo u samostatného frazeologismu *mít za lubem*. Podle Bečky se jedná o tato spojení: *má za ušima, je otevřená hlava, má hlavu, jídá vtipnou kaši, má filipa, má fiňáry, má fištrón, je všemi mastmi mazaný, pálený kostelník, slyší trávu růst*.⁶⁶

Slovní spojení *za ušima* vyfiltrovalo 170 dokladů. Při podrobnějším zkoumání jsem zjistila, že většina spojení se vyskytuje v běžném významu, tedy *podrbat za ušima, porovnat si vlasy za ušima, svázat si vlasy za ušima*, ale výsledky obsahují také frazeologické výrazy *být rudý až za ušima, špinavý až za ušima, olizovat se až za ušima, posranej až za ušima* a další. Tudy by se mohlo ubírat další pátrání po motivaci využití

⁶⁵ KAPTEIN, Johanna. *Historka o sv. Magdě*. Praha: Aura-Pont, 2009. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~jhR5Q1czAjt&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁶⁶ BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha: Novinář, 1982. s. 411.

frazeologismů obsahujících slovo *uši*, ty však nejsou ekvivalentní s přídavným jménem *chytrý*.

Při konkretizaci spojení se slovesem *mít za ušima* vyhledal Český národní korpus pouze 8 výsledků, z nichž 5 spadá do oblasti beletrie, 2 výrazy jsou publicistické a jeden z oborové literatury. Jelikož odpovídajících výskytů není mnoho, uvedu z každé oblasti alespoň jednu ukázkou.

Výňatek z beletristické knihy *Síň slávy mistrů fantasy 1* užívá výraz *mít za ušima* takto: „*Že se ale tvářil vyjeveně!*“ „*No to teda jo! Jenže s vyjeveným policajtem je někdy pěkné pořízení.*“ „*Budete kvůli tomu mít nějaké oplétačky?*“ „*Snad ne. Jestli má za ušima, tak to hlásit nebude. Umíte si asi představit, jak by to hlášení znělo: 'Ve 23:45 jsem byl na rohu Broadwaye a 98. ulice napaden mořskou pannou.*“⁶⁷

Článek v *Reflexu* spojuje frazém *mít za ušima* dokonce se zvířaty: „*Sloni mají za ušima, tlustokožci dokážou spolupracovat. Zavalití obyvatelé džunglí umějí doslova vzít za jeden provaz, aby se dostali ke kusu žvance. V týmové hře předčí i naše nejbližší příbuzné, šimpanze. Potvrzuje to jejich inteligenci. Slon má jako pokusné zvíře jednu velkou výhodu: pokud se vám někam zaběhne ...*“⁶⁸

V oborové literatuře zobrazil zkoumaný korpus pouze jeden výsledek v knize *Angličané: Ve Washingtonu lord Halifax pošeptal lordu Keynesovi*: „*Amíci mají peníze, my zase máme za ušima.*“ Samozřejmě, nebýt vztahu se Spojenými státy, nemusela válka dopadnout pro Británii dobře. Z dlouhodobého hlediska však toto spojenectví Britům umožnilo i nadále si namlouvat, že na světové scéně vystupují jako nezávislá mocnost.⁶⁹

V knize *Síň slávy mistrů fantasy 1* vnímám použití frazému *mít za ušima* jako „vyšší stupeň“ chytrosti. Autor mohl použít nefrazeologický výraz (*jestli je chytrý, tak*

⁶⁷ SILVERBERG, Robert. *Síň slávy mistrů fantasy 1*. Praha: Baronet, 2004. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~CWOq6upCx2BZ&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁶⁸ *Reflex*. č. 8/2011. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~s14bomj1qKr2&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁶⁹ PAXMAN, Jeremy. *Angličané*. Praha: Academia, 2006. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~1mTPHjZAgDtG&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

se hlášení vyvaruje), ale užitím frazému zdůraznil míru zesměšnění, která by následovala, pokud by *neměl za ušima*.

Podle mého názoru by frazém v *Reflexu* byl zaměnitelný za jeho nefrazeologické synonymum (*sloni jsou chytrí, dokážou spolupracovat*), ale použití frazeologického výrazu *sloni mají za ušima* povyšuje sloní myšlení, vyjadřuje obdiv autora nad schopností některých zvířat zajistit si potravu kooperací a přežít v jakýchkoli podmínkách. Nesrovnává inteligenci slonů přímo s člověkem, ale nadřazuje je nad šimpanze, nejbližší příbuzné člověka.

Autor knihy *Angličané* poukázal na to, že Spojené státy mají sice peníze, ale Britové toho dokážou využít. To, že *mají za ušima* vykresluje Brity jako schopné manažery, kteří dokážou vychytralostí získat pro svou zemi vše potřebné, zároveň jim to umožňuje zavírat oči nad skutečnou politickou situací ve světě a cítit se neohroženě a nezávisle. I v této ukázce sledávám záměnu za nefrazeologický výraz *chytrý*, výstižněji *vychytralý*, naprosto korektní.

Vybrané ukázky na mě působí dojmem, že význam frazému *mít za ušima* se od nefrazeologického výrazu *chytrý* příliš neliší. V každém z případů bych si dokázala představit jejich záměnu, aniž by došlo k výrazné změně významu textu. Je ale pravda, že frazém zdůrazňuje, znásobuje a umocňuje postavení hlavních aktérů ukázek na stupnici chytrosti, což je pravděpodobně hlavní motivací pro použití frazeologismu. Já vidím stěžejní funkci frazému v tomto konkrétním případě v ozvláštňení textu, protože podstatné obsahové rozdíly zde necítím.

4.3 Je otevřená hlava

Na dotaz *otevřená hlava* odhalil korpus pouze 3 výsledky a všechny v oblasti beletrie. Nízká frekvence použití mě vzhledem k tomu, že význam tohoto frazeologického spojení je, myslím, každému znám, velmi překvapila. Pro demonstraci uvádím první úryvek z *Kletby čachtické paní* a druhý z knihy *V zajetí smrti*.

Hrabě Štefan odjel brzy ráno ...“ „Do Nových Zámků,“ předběhl poručíka Adam a odhrnul si vlasy, které mu padaly do čela. „Vím o tom, zastavil se dnes před obědem na nitranském biskupství.“ „Vy jste opravdu otevřená hlava, otče Adame,“ zažertoval v

dobré náladě poručík. „Ale kde jste nechal kočího a ozbrojený doprovod, co vždy ...“
„Jste moc zvědavý,“ zarazil ho Adam a spěšně vykročil k paláci.⁷⁰

Vedle nich se hromadily vzorky. Kraft zaostřoval objektiv mikroskopu. Usiloval, aby objevil ten tajemný virus. Fantazie mu už malovala triumf, jaký zažije, až předstoupí před guvernéra a ohlásí mu svůj úspěch. „Tehle chlap, co včera mluvil z rádia, musí být otevřená hlava. Říkal, že tu epidemii k nám zavlekli Dhark, Riker a Szardak,“ řekl Liu.⁷¹

Z obou výše uvedených ukázek cítím obdiv k rozumovým vlastnostem aktérů, úctu k jejich znalostem a dovednostem, rovněž určité povýšení jejich chytrosti, jako tomu bylo v případech frazému *mít za ušima*. V *Kletbě čachtické paní* autor přímo osvětluje důvod použití frazému, když říká, že poručík zažertoval v dobré náladě. Spojení *otevřená hlava* je tedy nejen výrazem úcty a obdivu, jehož účelem je zanést do konverzace humor a vtip, neotřelým způsobem vyjádřit někomu uznání jeho důvtipu.

Pokud jde o záměnu za nefrazeologický výraz *chytrý*, v tomto případě bych byla opatrnější. Motivace k použití frazému je podle mého mínění silnější než v případě frazému *mít za ušima*, kde jsem při záměně subjektivně necítila významný významový rozdíl. Pobavující funkce, kterou frazeologické spojení *otevřená hlava* plní v první ukázce, je velmi důležitá, v druhé ukázce zase autor klade důraz na Kraftův údiv nad poznatky muže hovořícího v rádiu.

4.4 Má hlavu

Ke spojení *má hlavu* je sice Český národní korpus štědřejší se svými 84 výskyty, avšak většina z nich je nefrazeologického rázu (např. *má hlavu zakloněnou*, *má hlavu zalitou krví*, *má hlavu napůl zakrytou polštářem*, *má hlavu v dlaních* atd.) nebo jde o frazémy odlišného významu (např. *má hlavu v pejru*, *má hlavu jako cibuli*, *má hlavu jako cedník*, *má hlavu jako střep*, *má hlavu jako škopek*, *má hlavu plnou mládenců*). Snad jediná ukázka (v díle Zdeňka Rotrekla *Nezděné město*) pracuje s obratem *má na to*

⁷⁰ ŠTIAVNICKÝ, Andrej. *Kletba čachtické paní*. Praha: Ikar, 2010. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~pHk7D1nTw6k&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁷¹ FEIBERG, Hans-Joachim. *V zajetí smrti*. Praha: Ivo Železný, 1993. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~pHk7D1nTw6k&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

hlavu ve významu *je chytrý*. Jde však o spojení s frazeologismem *nechat to koňovi*. Samostatný výraz *má hlavu*, coby synonymum slova *chytrý*, Český národní korpus neneviduje.

„*Nenavádím Tě k ničemu leda k tomu nevěřit snadnému léčkám bonbónům Suchard moci tohoto světa Jsou ovšem lenošky a vonné dýmy pohodlí nechat to koňovi ten má na to hlavu Odmitám souhlas s mocí neprodal jsem jediný krok za osobní důchod a klidné poležení v trávě*“⁷²

4.5 Jídá vtípnou kaši

Jako dítě jsem měla velmi ráda hudební pohádky, jednou z oblíbených byla pohádka *At' přiletí čáp, královno*. Dodnes si vybavuji holčičku, která stojí na střeše domu a radostně zpívá o tom, jak s tetou vypekly vojáky ze zámku: „*Asi se vám páni braši, z hlavy rozum vykrad. Nejedli jste vtípnou kaši a my jsme si šli třikrát.*“ V dětském věku jsem za vtípnou kaši považovala nějakou místní specialitu a vůbec mě nenapadlo, že by tento popis mohl souviset s chytrostí vojáků. Zaměnit frazeologické spojení za jeho ekvivalent *chytrý* je v tomto případě nemožné, protože i návazná část reaguje na poznámku o jezení kaše a celá věta by pak nedávala smysl. Při pátrání po dětských pohádkách jsem narazila také na kreslenou klasiku *Pojďte pane, budeme si hrát*, kde název jedné z epizod zní *Jak jedli vtípnou kaši*. Medvídek je oproti pohádce *At' přiletí čáp, královno* trochu dál, neboť dětem podává vysvětlení: „*Varím si kaši, abych byl chytřej*“.⁷³

Český národní korpus není na užití spojení s *vtípnou kaší* bohatý. Našla jsem pouze dva publicistické články v *Magazínu Práva*, které s tímto pojmem operují, a jeden článek v odborném časopise *Svět motorů*.

⁷² ROTREKL, Zdeněk. *Nezděné město*. Brno: Atlantis, 2001. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~NONZ257DF3ae&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁷³ *Pojďte pane, budeme si hrát: Jak jedli vtípnou kaši*. *veselepohadky.cz* [online]. 2014 – 2020 [cit. 18. prosince 2019]. Dostupné na <<https://www.veselepohadky.cz/pojdte-pane-budeme-si-hrat-jak-jedli-vtipnou-kasi/>>.

„Dnes mám hned několik úvodů. Z jakého důvodu, hned prozradím. Snídal jsem totiž vtipnou kaši. Jestli to bude fungovat, tak už nebudu snídat nic jiného.“⁷⁴

„Pokud mi chcete napsat, co je nového, tak dopisem či esemeskou. Nebo e-mailem jako pan Žďárský z Liberce u Vísky. U nich navíc říkali nové koření, nové boty a jako znalci světa ještě New Orleans a New York. Jinak neprozradím recept na vtipnou kaši, který znali naši.“⁷⁵

„Základní benzinový motor 1.4 16V se většinu času chová jako špatně zajetá dvanáctistovka v Puntu: evidentně má snahu na plynový pedál reagovat, jenže v těžkém voze se jí nedaří. Krátké převody šestistupňového manuálu to v městském provozu trochu usnadňují, po vyčerpání prvních tří však motoru dojde vtipná kaše a musí s pravdou ven. Přesněji někam do pravého pruhu.“⁷⁶

Ukázky z *Magazínu Práva* jsou příliš krátké a mnoho nevypovídají o způsobu použití sledovaného obratu. Podle první ukázky se autor domnívá, že díky *vtipné kaši* bude schopen oslovit větší část čtenářů originalitou a vtipem. Chce si to však ověřit a čeká na zpětnou vazbu. Na mne jeho slova působí tak, že *vtipnou kaši* považuje za zdroj vtipu a synonymita a zaměnitelnost s výrazem chytrý je tedy vyloučena.

Druhá ukázka primárně vyzývá čtenáře ke sdělení, co je nového. Jelikož tato ukázka je příliš krátká, nechápu souvislost mezi prozrazením receptu na vtipnou kaši a odpovědí na výzvu. Snad podmínka sdělení dopisem, esemeskou či emailem je to stěžejní a po jejím splnění bude uveřejněn recept na vtipnou kaši? Z tvrzení, že recept znali už naši, soudím, že jde o tradiční záležitost, kterou by měl znát každý a v čem tkví význam vtipné kaše netřeba vysvětlovat.

Třetí úryvek ze *Světa motorů* je pro mne, co se týče použití výrazu *vtipná kaše*, opět trochu nesrozumitelný. Autor rádoby zábavným způsobem kritizuje kvalitu motoru 1.4 16V, personifikuje jej a použitím spojení *došla mu vtipná kaše* mu přisuzuje podle

⁷⁴ *Magazín Práva*. č. 10/2011. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~x7AB2yztm7TH&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁷⁵ *Magazín Práva*. č. 10/2011. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~x7AB2yztm7TH&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁷⁶ *Svět motorů*. č. 14/2012. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~sliEBJbynEK4&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

mého názoru vtípnost, a nikoli chytrost, stejně jako v první ukázce. Záměna s přídatným jménem *chytrý* tak není možná.

4.6 Má filipa

Když se řekne *mít filipa*, automaticky se mi vybaví název hry Oscara Wildea *Jak je důležité míti Filipa*. Při vyhledávání v Českém národním korpusu jsem se přesvědčila o tom, že většina spisovatelů je na tom stejně. Všichni autoři novinových článků a oborové literatury, kteří tento výraz použili, učinili tak v kontextu Wildeovy hry a přímo citovali název jeho díla *Jak je důležité míti Filipa*. Z 22 celkových výsledků tvořila polovinu publicistická díla, v 6 případech šlo o oborovou literaturu a 5 bylo beletristických. Také autoři krásné literatury spojení *mít filipa* citovali ze hry Oscara Wildea, pouze jedna jediná kniha neodkazovala na Wildea. Jedno spojení bylo nefrazeologického rázu (*mít Filipa na očích celou dobu*).

Pouze kniha *Satanské tango* pracuje se spojením *mít filipa*, aniž by přímo citovala Oscara Wildea: „*Jenže pro Irimiáse není nic nemožné! Také je k tomu třeba štěstí, bez toho je všechno marné! A štěstí je jen tam, kde je rozum! Ovšem Irimiás má filipa! Už tehdy, vzpomínal s úsměvem Futaki, když byl jmenován šéfem strojní dílny, lítali k němu lidé i ostatní vedoucí, protože jak Petrína říkal, Irimiás byl pastýřem beznadějných situací i beznadějných lidí.*“⁷⁷

Jiří Žáček si od Oscara Wildea do své sbírky propůjčil název pro jednu z básní: „*Ted' už budeš, Ferdo, zticha, byl jsi příliš lakomý, už je pozdě honit bycha, zpytuj vlastní svědomí! Pamatujte - ten, kdo platí, ten se penze dožije. Žádné strachy, milí zlatí - ochrání vás mafie! JAK JE DŮLEŽITÉ MÍTI FILIPA.*“⁷⁸

Publicistický žánr většinou výslovně zve na Wildeovu hru, případně komentuje herecké výkony, obsazení, režii atd. Například *Mladá fronta Dnes* píše: „*Humor by neměl na*

⁷⁷ KRASZNAHORKAI, László. *Satanské tango*. Brno: Host, 2003. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~yPzXu0UOBzjM&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁷⁸ ŽÁČEK, Jiří. *Vy mně taky!* Praha: Šulc a spol., 1999. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~yPzXu0UOBzjM&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

prknech Slováckého divadla chybět ani v další známé hře Jak je důležité mít Filipa. I v tomto případě se ujme režisérské taktovky ředitel Stránský.“⁷⁹

Bulvární deník *Aha!* použil názvu Wildeovy hry pro identifikaci herečky a přiblížil její program v Praze: „*Kiera, kterou můžete znát např. z filmu Jak je důležité mít Filipa, také v české metropoli absolvovala hodinu tance. A to s profesionálem Janem Onderem, s nímž pak včera večer zahájila Ples v Opeře valčíkem.*“⁸⁰

Jak vyplývá z výše uvedeného, spojení *mít filipa* se v literatuře omezuje na označení divadelní hry Oscara Wildea *Jak je důležité mít Filipa*. Pokud se v knize či článku nepíše přímo o oné hře, je její název využit alespoň jako motto nebo se celé pojmenování díla stává frází. Hovořit tedy o záměně za nefrazeologický význam pozbývá smyslu. Hluběji bychom se mohli podívat snad jen na ukázkou z knihy *Satanské tango*, kde jsou opěvovány vlastnosti Iremiáše. Autor tvrdí, že pro něj není nic nemožné, že má rozum, díky tomu i štěstí a vše se podle něj snoubí v námi rozebírané vlastnosti – *má filipa*. Záměnu za slovo *chytrý* bych tedy vyloučila, neboť v této vlastnosti spatřuji hlavně rozum a autor hovoří o určité komplexnosti rozumu a štěstí, nadlidských schopnostech (*nic pro něj není nemožné*), proto použil označení *má filipa*.

4.7 Má fiňáry

Jediná zmínka o slově *fiňáry* se v Českém národním korpusu vyskytuje v knize *Cinkvoko a jiné texty o školení za školou*: „... *nevocení, co se člověk nalezne po štaflích jak vopice, to máte furt nahoru a dolu, někdy po malování sotva táhnu čtyřkolák, div nelezu po čtyrech, a nejlepší ze všeho je, když vymalujete a panička se nemá k placení, řekne, že nemá fiňáry, že za poslední korunu nakoupila flákotu na pouť nebo posvícení, taková, nechci jmenovat, si myslí, že snad kradu nebo že barvy, kliš, štětky a pinzly jsou zadarmo.*“⁸¹

⁷⁹ *Mladá fronta Dnes*. 17. 9. 2011. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.title&q=~NrkNdywxfdc&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁸⁰ *Aha! neděle*. č. 8/2012. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.title&q=~NrkNdywxfdc&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

⁸¹ SAINER, Vladimír. *Cinkvoko a jiné texty o školení za školou*. Praha: Pražská imaginace, 1993. Dostupné na https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.title&q=~7N3xWW9P1WpJ&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all.

Ani po několikerém přečtení jsem v textu význam slova *fiňáry* ve smyslu *chytrý* neobjevila. Autor v tomto případě používá slovo *fiňáry* jako synonymum pro peníze, což mě vedlo k zamyšlení, zda literatura s tímto významem pracuje nebo jde o ojedinělý případ či dokonce neznalost pisatele. Podle Šmilauerovy lidové typologie lidová jména nezachycují celou složitou osobnost člověka, ale pouze vypichují jednu podstatnou vyčnívající vlastnost. Slova začínající na *fi-* podle Šmilauera označují člověka chytrého až prohnaného: *fikanec, fikulka, filuta, fintář, figlár, fištrón, fiškus, filek, filišťín, fijón*. To všechno jsou lidé, kteří mají *filipa, fiňáry, fištron* neboli *fifi*.⁸² Šmilauer tedy stejně jako Bečka považuje slovo *fiňáry* za synonymní s výrazem *chytrý*, nikoli peníze. Výše citovaný úryvek na mě působí vulgárně a nesplňuje zadání pro posouzení synonymních frazeologismů se slovem *chytrý*.

4.8 Má fištrón

Řadu výrazů začínajících na *fi-* zakončím frazeologickým spojením *má fištrón*. I toto slovo zmínil Šmilauer ve svém článku o lidové typologii, kde uvedl, že význam mazanosti je původní a nevyvinul se jako u ostatních slov jen proto, že na začátku mají *fi-*.⁸³

Český národní korpus je na výsledky trochu bohatší než v předchozích případech. Z celkových 21 textů jich sedmnáct, tj. 80%, spadá do oblasti beletrie, 2 do publicistiky a 2 do oborové literatury.

Beletristickou ukázkou uvádím z knihy *Utonulá*: „...nabral rychlost a pokračoval ve zpravodajství o dopravní situaci na Valech, kde se ta opilá chamrad' dnes večer nechává vysazovat až u samých dveří hospod, protože si uvědomuje, že úzkými uličkami plachtí tašky ze střech, a tak nechce udělat venku ani krok. „Typický opilecký fištrón,“ prohlásil taxikář. „Do grachtu zahučí raz dva, tam jim mozek žádný avízo nedá, ale tašky jim vadí.“⁸⁴

⁸² ŠMILAUER, Vladimír. Lidské typy v lidovém jazyku. *Naše řeč* [online]. 1945, roč. 29, č. 1, s. 5-9 [cit. 5. ledna 2020]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3858#8>>.

⁸³ ŠMILAUER, Vladimír. Lidské typy v lidovém jazyku. *Naše řeč* [online]. 1945, roč. 29, č. 1, s. 5-9 [cit. 5. ledna 2020]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3858#8>>.

⁸⁴ MOOR, Margriet. *Utonulá*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2007. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~XvXIEAfn8dMX&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Jelikož v beletrii se pojem *má fištrón* vyskytuje v nadpoloviční většině, uvádím pro větší variabilitu ještě další ukázkou z této oblasti z knihy *Pelikán na zámku Blandings*: „*Pak, až se to trochu uklidní, se sejdete v Londýně, vy mu dáte obraz a bude vymalováno.*“ *Odmlčela se, aby nabrala dechu a aby dala publiku příležitost aplaudovat. Trout se té příležitosti chopil. „Nádhera! To je fištrón!“ „Děkuji za poklonu.“ „Žádná moje manželka neměla fištrónu ani za nehet...“ „Neměly, fakt?“ „Na pohled ohromné, ale fištrón, to byla bída.“*⁸⁵

V časopise *VTM Science* použili zkoumaný frazeologismus v kontextu zdokonalení jízdních vlastností auta: „*Nejdřív se zaměříme na to nejjednodušší, a to je vzhled. To proto, že jízdní vlastnosti bývají v posledních minimálně deseti letech z továren tak dokonale vymyšlené, že aby došlo ke zlepšení, je potřeba mít opravdu fištrón. Vzhled stroje je naproti tomu otázkou vkusu, a ten má každý svůj. Jestli je motorka růžová nebo černá s lebkou přes celou nádrž, se na chování na silnici neodrazí ani milimetr.*“⁸⁶

Poslední ukázkou z oborové literatury byla publikována v časopise *STEREO & VIDEO*: „*Jednotka je v držáku omezeně výklopná, avšak vlastní kamera s objektivem se naklánět nedá. Její uchycení by mohlo být vyřešeno sice lépe, ale svůj účel plní. Co jí chybí na mechanickém fištrónu, to dohání bohatou paletou nastavení kamery.*“⁸⁷

Autorka knihy *Utonulá dává fištrón* do souvislosti s alkoholem, čímž zdůrazňuje fakt, že to podnapilým myslí jinak než střízlivým. Označením *typický opilecký fištrón* poukazuje na speciální způsob ovíněného uvažování, které určitá rizika vyhodnocuje jako příliš závažná, a jiná už nikoli. Z uvedené ukázky podle mého názoru vyplývá, že opilec, který se nechá dovézt až před dveře hospody, aby na něj nespadla střešní taška, je určitým způsobem mazaný a vychytralý, protože si našel důvod nechodit do společnosti pěšky. Dalším překážkám na cestě nepřikládá takovou váhu, dokonce má za to, že takové zavravorání, díky kterému by skončil ve vodě, je nereálné a nemožné.

⁸⁵ WODEHOUSE, Pelham Grenville. *Pelikán na zámku Blandings*. Praha: Vyšehrad, 2010. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~gHoc09jhQ81l&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁸⁶ *VTM Science*. č. 2/2010. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~zTkhvwru6gU2&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁸⁷ *STEREO & VIDEO*. č. 1/2012. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~vt7uqWKxYk0z&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Věřím tomu, že při cestě z hospody by už ani padající střešní tašky nebyly považovány za závažný problém. Z mého úhlu pohledu bychom mohli autorčino použití frazeologismu pro hospodskou akci chápat jako ironii. Myslím si, že zaměňovat v tomto případě frazeologismu *mít fištróna* za synonymní výraz *chytrý* není na místě. Spíše bych použila výrazu *typické opilecké myšlení, uvažování, reakce* atd. Jde o zkreslené představy o realitě.

V knize *Pelikán na zámku Blandings* se slovo *fištrón* vyskytuje v oné krátké ukázce dokonce třikrát. Jeden z mužů vyzdvihuje fištrón řečnice, opakovaně ji chválí a srovnává se svými ženami, které ničím takovým, jako je fištrón nedisponovaly, přestože oplývaly krásou. Jeho ženy byly sice nádherné, ale úplně hloupé. Synonymita s výrazem *chytrý* je zde dle mého názoru zřejmá, jde o vyjádření obdivu k moudrosti řečnice, její schopnosti vymyslet dobrý plán a veřejně ho prezentovat. Odpověď na otázku motivace použití frazeologismu místo jeho nefrazeologického synonyma v tomto případě tkví ve vyzdvižení této jedné ženy, jejím srovnání s jinými méně chytrými ženami, opakovaných lichotkách a kladení důrazu právě na pojem *fištrón* samotný.

Časopis *VTM Science* podobně jako předchozí ukázka dává do protikladu vzhled a funkční vlastnosti. Podle autora jsou výborné jízdní vlastnosti základem pro výběr auta a rozhodujícím kritériem pro každého. Vzhled už je doplňující faktor, kterým se jednotlivé automobily liší a podle něhož si kupci druhotně vůz vybírají. Na jízdní vlastnosti je tak třeba klást důraz a ten, kdo za ně zodpovídá, vymýšlí inovace a zdokonalení, na to musí mít hlavu, být dostatečně chytrý a vzdělaný. Tudíž záměna frazeologického spojení *mít fištróna* za výraz *chytrý* je možná. Proč se autor ve vědeckém časopise rozhodl použít raději frazeologismus? Hlavní důvod vidím v potřebě zdůraznit, že většina výrobců je chytrých a ví, jak téměř dokonalý vůz sestavit, ale že se musí najít někdo, kdo bude nad ostatní vyčnívat, kdo bude ještě chytřejší.

Popis kamery v časopise *STEREO & VIDEO* rovněž obsahuje slovo *fištrón*, zde ovšem ve spojení s neživou věcí. V předchozích ukázkách jsme se vždy setkávali s přisuzováním této vlastnosti živé osobě. Pravda je, že v dnešní době už o většině elektroniky hovoříme jako o chytrých přístrojích, tak by mě použití výrazu *fištrón* při popisu kamery nemělo zaskočit. Mechanika kamery tedy není dostatečně chytrá? Lze výrazy volně zaměnit? Autor chtěl říct, že přestože není kamera dokonale propracovaná mechanicky, uživatelům bude tento nedostatek vykompenzován jinými důležitými vlastnostmi. Frazeologismus měl podle mého názoru pouze oživit strohý technický

článek a *mechanický fištrón* bych zde zaměnila např. za výraz *mechanické provedení*, nikoli za *mechanickou chytrost*.

4.9 Je všemi mastmi mazaný

V synonymické řadě ke slovu *chytrý* pokračuje Bečka frazeologickým spojením *je všemi mastmi mazaný*. Dále uvádí, že tento frazeologismus je možno nahradit také slovem *vychytralý*, které má ke skutečnému významu dokonce blíže než slovo *chytrý*. Na zadaný dotaz se zobrazilo v Českém národním korpusu 18 výsledků, z nichž většina, tedy 84%, děl je beletristických, zlomek představuje publicistika a oborová literatura.

Z knihy *Miláčci, máte se nač těšit!* uvádím tuto ukázkou zobrazenou v Českém národním korpusu: „*Jmenovala se Foxová a opravdu to byla liška podšitá. Chytrá až mazaná, takže se jí skoro vždycky podařilo prosadit svou a v každé situaci si to dovedla zařídit tak, aby se jevila v tom nejlepším světle. Ano, všemi mastmi mazaná. A kdyby se náhodou někdy octla v úzkých, neváhala by užít jakýchkoli prostředků k odvetě.*“⁸⁸

Z krásné literatury použiji dále ukázkou z knihy *Pekařský učedník ze Znojma*: „*Ve škole byl chlapec, Tadeáš Hübl, syn lesníka ze Šumavy, který byl dobrý hudebník, ale také uličník všemi mastmi mazaný. Uměl na své housle zahrát kdejakou písničku. A právě tento bystrý chlapec se nechtěl smířit s Hofbauerovou autoritou. Při vyprávění se vždy rozkročil a posměšně špulil rty, jako by nevěřil ničemu z toho, co Hofbauer vypravuje.*“⁸⁹

Dovolím si uvést ještě poslední ukázkou z beletrie, tentokrát z knihy *Fotbaloví divoši: Ted' už jsem byl zase při smyslech. Jen ať si zkusí vystřelit! Ale to Vanesu ani nenapadlo. Byla všemi mastmi mazaná. Dva metry přede mnou položila nohu na míč a*

⁸⁸ WELSHMAN, Malcolm. *Miláčci, máte se nač těšit!* Litomyšl: Paseka, 2007. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~zHiZtcl1rYxy&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁸⁹ HÜNERMANN, Wilhelm. *Pekařský učedník ze Znojma*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~ivTaMCZ70JLV&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

prostě zůstala stát. „Už se mi jednou podařilo přes tebe projít!“ zakřenila se drze. „A víš ty co? Vsadím se, že se mi to teď povede zase.“⁹⁰

Frazeologismu použil také deník *Aha!*, který komentoval fotbalové utkání takto: „*Tohle že bylo semifinále nejlepší fotbalové soutěže světa?! Odporná nuda to byla! Inter Milán včera prohrál v Barceloně jen 0:1 a díky domácí výhře 3:1 vyrazí 22. května do Madridu na finále proti Bayernu Mnichov. Všemi mastmi mazaný kouč Interu José Mourinho upletl síť, v níž uvízl kouzelník Messi a s ním bájemi opředená kombinační hra celé Barcelony.*“⁹¹

Jedna jediná zmínka v oborové literatuře se nachází v knize *Právo (n)a předsudek*: „*Dotyčný čaroděj by se totiž také musel postarat o to, aby se v kulturně unifikovaném světě vytratily i povahové, fyziognomické a inteligenční rozdíly. Krásné ženy, ani všemi mastmi mazaní intrikáni už by nikoho nepobuřovali, nikdo už by nebyl jiný a jeden druhému by se podobal jako vejce vejci.*“⁹²

V ukázce z knihy *Milácci, máte se na co těšit!* se snoubí několik řetězcích se symbolik. Zaprvé autor pojmenoval postavu paní Foxová, což v překladu znamená liška. Zadruhé v textu přímo zdůraznil, že toto jméno je jí šité na míru, protože je to liška podšitá. Zatřetí výslovně uvedl, že je všemi mastmi mazaná. Další charakteristiky paní Foxovou vykreslují jako sebevědomou a sebestřednou osobu, která se umí prodat a prosadit a neohlíží se přitom na druhé. Výraz „mazaný jako liška“ v tomto případě neznačí pouze chytrost paní Foxové, ale nese s sebou i všechny negativní projevy a zbraně, které využívá k sebeprosazování. Autor v první části textu označuje paní Foxovou za chytrou a mazanou, v další pasáži popis stupňuje na *mazanou všemi mastmi* a vzápětí dodává, že *by neváhala využít jakýchkoli prostředků k odvetě*. Spisovatel pravděpodobně použil frazeologismus *všemi mastmi mazaná* především proto, že postavu pojmenoval paní Foxová a chtěl tuto linii dále rozvíjet. Vlastnosti zmíněné paní

⁹⁰ MASANNEK, Joachim. *Fotbaloví divoši*. Praha: Fragment, 2009. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~ivTaMCZ70JLV&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁹¹ *Aha!*. 29. 4. 2010. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~5mUSYdEntHvm&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

⁹² KOSEK, Jan. *Právo (n)a předsudek*. Praha: Dokořán, 2011. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.titl&q=~G0leD4v4cBga&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

však spojení *všemi mastmi mazaný* neodpovídají. Chytrá či vychytralá bezpochyby je, ale zaměnit tento význam za frazeologismus nelze. Charakteristika paní Foxové by spíše mohla znít jako prohnaná, vypočítavá či do sebe zahleděná.

Ani v tomto úryvku z knihy *Pekařský učedník ze Znojma* nevyznívá označení chlapce za *všemi mastmi mazaného* pozitivně. Autor dokonce frazeologismus přímo spojuje se slovem *uličnick*. Říká o něm, že je bystrý a dobrý hudebník, ale jedním dechem dodává, že je uličník. Dokladuje to příhodou, kdy Tadeáš nerespektuje a zesměšňuje autoritu staršího. Výraz *všemi mastmi mazaný* tak pro mě představuje označení pro člověka sice chytrého až vychytralého, který však tyto pozitivní vlastnosti nevyužívá pro dobro ostatních, ale spíše k záškodnictví a pro svoje dobro. Pokud bychom chtěli frazeologické spojení vyměnit za přídavné jméno chytrý, narazili bychom. Uličník *všemi mastmi mazaný* nerovná se chytrý uličník. Já osobně bych mezi slova chytrý a uličník vložila čárku, aby bylo zřetelné, že si tyto dva výrazy odporují. Ale protiklad vlastností a protipóly osobnosti chlapce byly nejspíše autorovým záměrem.

Třetí beletristická ukázka již na mě nevyznívá tolik negativním dojmem. V tomto případě jde skutečně o vychytralost a využití chytrosti na správném místě a ve správný čas. Ve sportovním utkání je nutné přemýšlet a to bylo dáno dívce Vanese do vínku. Ona si je svých schopností vědoma a trochu šibalsky a trochu posměšně to soupeři dává najevo. V tomto případě bych si podle citu dovolila frazeologické spojení zaměnit za výraz *chytrý*. Autor však použitím frazeologismu *všemi mastmi mazaná* poukázal na dívčiny hráčské schopnosti a zesílil dojem z jejího bojovného ducha.

Popravdě článek o fotbalovém utkání mezi Inter Milánem a Barcelonou je pro mě trochu matoucí. Autor v jednu chvíli uvádí, že byl zápas strašná nuda, vzápětí velebí *všemi mastmi mazaného* kouče, že na Barcelonu upletl síť, v níž uvízl i kouzelník Messi. Jelikož neznám pozadí a to, jak probíhal první vzájemný zápas, vyvozuji z kontextu, že právě první utkání bylo tím mistrovským dílem kouče Interu a díky němu si vysloužil přívlastek *všemi mastmi mazaný*. V této ukázce na mě totiž frazeologické spojení působí pozitivně, nijak milánského trenéra nesnižuje, naopak ho uznává a chválí. Možná je to tím, že z úryvku nevíme, v čem upletení sítě spočívalo, ale použitím spojení chytrý kouč Interu by se pro mě na významu článku nic nezměnilo.

V oborové literatuře opět zaznamenávám velmi negativní vyznění frazeologismu *všemi mastmi mazaný*. Pouhým propojením se slovem intrikán přisuzuje autor frazeologismu zápornou roli. Z krátké ukázky vyplývá, že existuje jakási osoba

čaroděje, která by dokázala unifikovat všechny lidi na Zemi. Autor dále jmenuje ty, kteří byli dříve terčem kritiky, a mezi ně zařazuje právě *všemi mastmi mazané* intrikány. Stěžejní negativní dojem zde vyvolává citově zabarvené slovo intrikán, a proto záměna frazeologismu *všemi mastmi mazaný* za slovo *chytrý* by podle mého názoru byla možná, aniž by se zásadně změnilo autorovo poselství.

Celkový dojem z použití frazeologismu *všemi mastmi mazaný* je pro mě překvapující. Většina ukázek, které jsem našla, působila negativně, osoba, k níž se frazeologické označení vztahovalo, byla vykreslována jako vyloženě záporná postava. Já mám tento frazeologismus spojený spíše s určitou záludností, tvořivostí a nápaditostí v jednání, nikoli však se špatnými úmysly.

4.10 Pálený kostelník

Význam frazeologismu *pálený kostelník* mi až dosud unikal. Ani Karel Čapek, který se v kapitole *Ze života slov IV* ve svých spisech zamýšlel nad původem českých rčení, nedává na otázku, proč se chytrákovi říká *pálený kostelník*, žádnou odpověď. Je podle něj snadno pochopitelné, že chytrý člověk je *všemi mastmi mazaný*, protože křesťané bývali mazáni mastmi při biřmování či králové při korunovaci, ale *pálený kostelník* zůstává záhadou.⁹³ V Českém národním korpusu se vyskytuje toto spojení pouze jednou, a to v názvu kapitoly knihy *Jak chodil Kristuspán se svatým Petrem po světě*.

„PÁLENÝ KOSTELNÍK - Kristuspán se svatým Petrem vandrovali a vandrovali. Přivandrovali do jednoho městečka a tam se stavili v hospodě. Přisedl si k nim človiček, za groš kudla, vrabec v hrsti. Slovo dalo slovo, človiček se představil jako místní kostelník ...“⁹⁴

Kvůli neznalost zmíněného frazeologismu a krátké nicneříkající ukázkce jsem byla nucena sáhnout po knize *Jak chodil Kristuspán se svatým Petrem po světě*. Příběh o páleném kostelníku začíná kostelníkovou lží, kdy problém s rozdělením čtyř housek mezi tři osoby vyřešil tak, že jednu v ústraní snědl a zatajil to. Na přímou Kristuspánovu

⁹³ ČAPEK, Karel. *O umění a kultuře*. Praha: Československý spisovatel, 1986. Spisy Karla Čapka. s. 514.

⁹⁴ STANOVSKÝ, Vladislav. *Jak chodil Kristuspán se svatým Petrem po světě*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tle&q=~lbLES3TiGahi&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

otázku, zda housku spořádal, vždy odpověděl záporně. Kristuspán vystavoval kostelníka různým zkouškám, při nichž mu šlo i o život, ale nic ho nedonutilo se přiznat. Až v okamžiku, kdy Kristuspán rozdělil vydělané peníze na čtyři hromádky, a sdělil jim, že čtvrtá je pro toho, kdo snědl housku, hlásil se kostelník hrdě ke svému činu. Kostelník peníze shrábl, vyhnali ho a od té doby už putovali Kristuspán se svatým Petrem jenom ve dvou.⁹⁵ Takže byl kostelník chytrý? Nebo byl prohnáný? Mohli bychom v názvu kapitoly z *páleného kostelníka* udělat *chytrého kostelníka*?

Ve frazeologickém pojmenování opět cítím negativní emoce a záporný vztah k postavě kostelníka, což ostatně vyplynulo i ze samotného popisu kostelníkova jednání. Frazeologickým pojmenováním příběhu autor upozorňuje na kostelníkovu osobu a dává čtenáři prostor, aby se zamyslel, v čem asi bude kostelníkova „pálenost“ spočívat. Záměnou za slovo *chytrý* bychom docílili názvu Chytrý kostelník, což by podle mého názoru odpovídalo kostelníkovým vlastnostem jen částečně a zároveň by se vytratila tajuplná očekávání.

4.11 Slyší trávu růst

Podle Bečky posledním synonymickým frazeologismem ke slovu *chytrý*, přesněji až moc chytrý, je slovní spojení *slyší trávu růst*. Zaorálek vysvětluje význam frazeologického spojení *slyší i trávu růst* jinak – *je nesmírně chlubitý, mudrlant, holedbavý vševěd, je velmi opatrný*.⁹⁶ Další zdroje přisuzují frazeologismu *slyší trávu růst* význam *je domýšlivý, podezřívavý*.⁹⁷ Pokorný se zabýval původem tohoto rčení. Vycházel z faktu, že někteří lidé mají takový sluch, že rozeznají nejjemnější tónové odstíny, jiným nedostupné, a slyší i zvuky, které vydává rostoucí tráva. Známým fenoménem byl podle legendy Heimdall, jeden z dvanácti strážců nordických bohů, pod jehož ochranou se mohli nordičtí bohové cítit bezpečněji než jejich kolegové na Olympu. Dnešní vševědové, kteří *slyší trávu růst*, jsou zpravidla jen přemoudřelí jedinci nadaní bujnou fantazií, nebo podezřívaví polekanci, kteří tuší strašáky i tam, kde nejsou.⁹⁸

⁹⁵ STANOVSKÝ, Vladislav. *Jak chodil Kristuspán se svatým Petrem po světě*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005. s. 12 – 17.

⁹⁶ ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 365.

⁹⁷ Zajímavá rčení. *Gustav pro jazyk český* [online]. 2001, aktualizováno 2001 [cit. 21. ledna 2020]. Dostupné na <<http://www.hradec.org/gustav/slova2.html>>.

⁹⁸ POKORNÝ, Jindřich. *Zakopaný pes, aneb, o tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví*. Praha: Albatros, 1976. s. 343 – 344.

V Českém národním korpusu má toto spojení 15 výskytů, v nichž opět převažuje oblast beletrie, které je připisována dvoutřetinová část. 3 výsledky zaznamenala publicistika a 2 oborová literatura.

Jelikož má oblast beletrie nejširší zastoupení, vybrala jsem čtyři ukázky, první z knihy *Jako rak*: „...Světové Židovstvo chce nás Němce na věčné časy přikovat na pranýř ...” *Atakdale atakdál. Zatelefonoval jsem mámě, a ta mě ještě sjela: "No tohle! Celý léta ses o našeho Konrádka nestaral, a teď najednou slyšíš trávu růst a hraješ si před náma na starostlivýho tatínka ...”*⁹⁹

V knize *Obyčejný skřítek* byl použit frazeologismus v tomto duchu: „Na pampelišky jsem ho z pelišku vyhnala už ráno, ale potom ležel za komínem celé dopoledne a koukal jen tak do nebe.” „Proč jsi mi to neřekla hned?” *Drnovec vrtěl hlavou. „Ty slyšíš, matko, trávu růst ...” Holubinka si povzdechla: „No, uvidíme, ale musíme na něj být přísnější ...” Věděla, že mluví marně. Drnovec byl dobračisko a měl do přísnosti daleko.*¹⁰⁰

Další ukázka je z knihy *Sweeney Todd: Sotva Johanna vešla, zeptal se, zda ji ještě bolí zub. Zřejmě mu podala uspokojivou odpověď, protože Todd se zklidnil a pravděpodobně dospěl k závěru, že slyší trávu růst. „Charley,“ oslovil Johannu, „ohlídáš to tady, ano? A když někdo přijde, zatáhni za zvonek. Budu v ložnici.“ „Ano, pane.“ Znovu se na ni podezíravě podíval a odešel. Johanna doufala, že její mistr ...*¹⁰¹

Poslední úryvek z beletrie uvádím z knihy *Není to tak špatný: „... miláčku, přesně vím, co to bylo. Je to ta zatracená kočka, kterou si tu vykrmuješ. Ne ta Siamská, Siamskou*

⁹⁹ GRASS, Günter. *Jako rak*. Brno: Atlantis, 2005. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.title&q=~WHUtKMoxsfhD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

¹⁰⁰ KLIMTOVÁ, Vítězslava. *Obyčejný skřítek*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.title&q=~WHUtKMoxsfhD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

¹⁰¹ PREST, Peckett. *Sweeney Todd*. Ostrava: Domino, 2011. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.title&q=~WHUtKMoxsfhD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

*poznám podle chůze. Mám uši, drahá, na to nezapomínej, slyším i trávu růst, když na to přijde. (Vstane a přejde k oknu) Ha! Otevřené okno, cítíš ten vánek?*¹⁰²

Po pozorném prostudování všech beletristických ukázek zobrazených v Českém národním korpusu jsem dospěla k závěru, že žádná z nich nekoresponduje s významem slova *chytrý*. Většina z nich vyjadřovala spíše nerealistické domýšlení událostí, fantazírování a podezřívání, další poukazovaly na vševědy a mudrlanty.

První ukázka z knihy Güntera Grasse není kvůli své omezené délce jasná. Částečně bych se přikláněla k verzi, že tatínek na základě zprávy o plánovaném zacházení Židů s Němci domýšlí události a předjímá nepodložené závěry. Z reakce matky také plyne, že výhled otce dítěte do budoucnosti je nerealistický, ale zároveň ho označuje za vychloubače, který se o syna bude z ničeho nic starat. V tomto případě by pokračování úryvku napomohlo upřesnění smyslu frazeologického spojení.

Také v dalším úryvku je nutno kvůli jeho délce domýšlet vazby mezi postavami a dovozovat kontext. Význam frazeologismu se podle mého názoru blíží první ukázce. Matka je vůči chlapci, který celé dopoledne ležel za komínem, podezřívá. Pravděpodobně chce předejít jeho další lenosti. Z ukázky však neplyne, co je to za chlapce, proč přebývá u zmíněné rodiny. Možná má jeho nekonečné koukání do nebe hlubší smysl, a matka se např. bojí, že uteče, odejde, něco vyradí. O souvislostech můžeme pouze spekulovat.

Podezřívavost, nepodložené důkazy a černé myšlenky číší také z ukázky z knihy *Sweeney Todd*. Mistr Johanně nedůvěřuje, má vůči ní pochybnosti, ale snaží se je zaplašit. Ona ho k tomu svým stylem komunikace, možná i hereckými schopnostmi, vede, takže se sám utvrzuje v tom, že je podezřívavý neoprávněně.

V knize *Není to tak špatný* se hrdina sám holedbá, že *slyší i trávu růst*. Vychlouhá se, že je vševědoucí, že pozná kočky podle chůze. Jeho vyjadřování působí nadřazeně, neupřímně a vyloženě negativně vůči zmiňované kočce.

Ani v jednom z případů se neumím představit nahrazení frazeologického spojení za jeho synonymum (podle Bečky) *chytrý*, neboť se v kontextu jednotlivých úryvků od tohoto významu odlišuje. Frazeologismus má pro mě ve všech ukázkách opět negativní nádech.

¹⁰² BARNES, Peter. *Není to tak špatný*. Praha: Aura-Pont, 2009. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tittle&q=~WHUtKMoxsfhD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

Pro oblast publicistiky jsem vybrala články z *Hospodářských novin* a z časopisu *Týden*: „... jak eurozóna institucionálně nefunguje. Hráčů je příliš mnoho a mají různé zájmy, a když se dohodnou na něčem diskrétním, tak to diskrétní nakonec ani nezůstane. Přitom jakmile novináři vyčmuchají, že je něco tajné či diskrétní, mají potom automaticky oči navrch hlavy a slyší trávu růst.“¹⁰³

„Strana, která je dnes přímou pokračovatelkou KSC, ovlivňuje u nás téměř veškerý politický, hospodářský a sociální život. Smutný důsledek jednoho z fatálních přehmatů polistopadové transformace, podpořený mj. i hesly „Nejsme jako oni“, „Slyšíme trávu růst“, není však jediným osudovým krokem do prázdna. Zásadní chyby a omyly zástupců politické scény, „pravice“ i „levice“, značně ochromily systémovou nápravu důsledků zločinů i deformací, napáchaných komunistickým režimem. Komunisté se teď tváří, že demokracii a pluralismu rozumí ...“¹⁰⁴

V *Hospodářských novinách* se bez ohledu na to, co je podstatným obsahem článku, nechvalně vyjadřují o novinářích. Novináři mají v českém povědomí špatnou pověst především v očích těch, o nichž píší. Bývají označováni za čmuchaly a slídily. Autor uvádí, že novináři nedokážou zachovat mantinely diskrétnosti a tím, že *slyší trávu růst* podle mého názoru pasuje novináře na vševedy a holedbače v negativním slova smyslu.

V článku o polistopadové revoluci je frazeologismus *slyšíme trávu růst* přímo volebním heslem jedné z politických stran. Autor je ke straně kritický, jelikož pokračuje ve stopách Komunistické strany Československa, odsuzuje též celou porevoluční politickou transformaci, která je plná omylů a chyb. Význam hesla *Slyšíme trávu růst* pro mě zůstává nejasný. Buď tím sama politická strana chtěla říct, že ví něco víc než ostatní, že si umí vše dohledat, je bystrá a chytrá. Pak by šlo o synonymum slova *chytrý* tak, jak to uvádí Bečka. Nebo se strana tímto označením pasuje na nesmírně chlubitvou a vševedoucí, což není vzhledem ke snaze o úspěch ve volbách pravděpodobné. Možná

¹⁰³ *Hospodářské noviny*. 10. 5. 2011. Dostupné na
<https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~VkudsCE0ptGt&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

¹⁰⁴ *Týden*. č. 8/2011. Dostupné na
<https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.ti tle&q=~VkudsCE0ptGt&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

by se význam předvolebního hesla dal chápat podle Zaorálka jako velká opatrnost, na kterou politická strana u sebe poukazuje.

V oborové literatuře se spojení *slyší trávu růst* objevuje v knize Jiřiny Prekopové *Malý tyran*: „Čím je dítě citlivější, tím více trpí ztrátou bezpečí a orientace. Nové a nové zkušenosti s malými tyrany nás učí, že většinou nejde o urostlé a nebojácné děti, nýbrž o velmi citlivé bytosti, které „slyší trávu růst“ a „větrí nebezpečí“. Díky převrácenému domácímu řádu jsou však nuceny nastavovat výhybky a hrát roli Terminátora nebo v mírnější podobě princezny na hrášku, každopádně vždy toho, kdo se o své bezpečí stará sám.“¹⁰⁵

Článek v časopise *Marketing & Media* frazeologismu užívá: „V tom se s vámi shodnu, že tento model není asi úplně v pořádku. Navíc existuje přece nebezpečí, že mediální agentura může upřednostňovat svá média. Proč ale slyšíte trávu růst? Pokud něco takového udělá a klientům to nebude vyhovovat, tak jí to spočítají. Riziko tu je, ale také otázka, zda to agentuře stojí za to.“¹⁰⁶

Ani oborová literatura nám nedala jasnou odpověď na to, v jakém smyslu se vlastně frazeologismu *slyší trávu růst* užívá. Jiřina Prekopová hovoří o malých tyranech jako o citlivých bytostech, které *slyší trávu růst* a větrí nebezpečí. Jsou to tedy děti velmi opatrné, jak píše Zaorálek? Nebo jsou chytré, což je vlastnost, kterou považuje za synonymickou se spojením *slyší trávu růst* Bečka? Podle internetových zdrojů by to mohly být děti, které si domýšlí skutečnosti nebo které se vychloubají, že ví úplně všechno. Jsou tedy paranoidní? A teď babo rad' ...

Snad jen článek v časopise *Marketing & Media* na mě působí nesporným dojmem. Větu „Proč ale slyšíte trávu růst?“ bych s klidem nahradila větou „Proč jste tak podezřívá?“ V tomto případě si neumím jiný význam frazeologismu představit. Použití frazeologického spojení zde má podle mne vyburcovat „podezřívatele“, aby se

¹⁰⁵ PREKOPOVÁ, Jiřina. *Malý tyran*. Praha: Portál, 2009. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tle&q=~DXLTKDVxrgzD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

¹⁰⁶ *Marketing & Media*. č. 28/2011. Dostupné na <https://kontext.korpus.cz/view?ctxattrs=word&attr_vmode=mouseover&pagesize=40&refs=%3Ddoc.tle&q=~DXLTKDVxrgzD&viewmode=kwic&attrs=word&corpname=syn2015&attr_allpos=all>.

nad svými domněnkami skutečně zamyslel - jsou opodstatněné, jsou odůvodněné, má pro ně důkazy?

Otázka motivace použití frazeologismu *slyší trávu růst* pro mne zůstává záhadou, jelikož nejsem s to v žádném z uvedených případů stoprocentně říct, co frazeologické spojení v té které souvislosti znamená. Ve většině úryvků lze podle mého názoru nahradit spojení *slyší trávu růst* slovy *podezíravý, vševědoucí, opatrný*, méně pak slovem *chytrý*. Nejasnost významu pravděpodobně plyne také z vytržení několika vět z kontextu. My pak můžeme pouze hádat a spekulovat, co že tím chtěl autor říct.

Nejasnosti ohledně frazeologického spojení a nutnost vyhledávat jeho význam v dalších zdrojích mě dovedly k výčtu frazeologických synonym ke slovu *chytrý* v knize *Lidová rčení* Ladislava Zaorálka¹⁰⁷. Zatímco Bečka ve Slovníku synonym a frazeologismů uvádí 10 výrazů (*má za ušima, je otevřená hlava, má hlavu, jídá vtipnou kaši, má filipa, má fiňáry, má fištrón, je všemi mastmi mazaný, pálený kostelník, slyší trávu růst*) stejného nebo podobného významu ke slovu *chytrý*, Zaorálek jich vypisuje 127 (*je natřen všemi barvami; nedá se v botách do vody vehnat; je broušený na obě strany; má moudré břicho; zná bylinu (hlinu, koryčanskou hlinu, jméno houbám, krupičku); umí čápem točit; má v čepici (filipa, fiňáry, fousy, fuky, fundamenty, něco v hlavě, chlupy na zubech, chochmese, muchu v uchu, mušky v nose, rozum navrchu, rozum v nose, hlavu na pravém topůrku, má za ušima, má vousy, má filipa na předním voze); ví, kde čert vejce snese; byl tu, kde čertům ocasy svazovali; ten není dnešní; ten nedal své hlavě utéci; má dobrou hlavu; má otevřenou hlavu; ví, kolik bije; umí víc, než hrách vařit; umí víc, než kaši jíst; hrušky v popelu nezapomene; umí hrušky klátit; ví, odkud husa pije; nejedl chleba jenom z jedné peci; ten má v lebeni; jídá vtipnou kaši; užívá chytrého koření; smrdí kozlem; toho nevženeš v kožichu do vody; je od lesa; není letošní; umí lišku štváti; je podšitý liškou; s liškami z jedné mísy jedl; je všemi mastmi mazaný; s tou můžeš chytat myši; umí rybám nástrahu strojit; ani já jsem z nosu nevypadl; je hadím ocasem zaštípený; chodil do pekla do školy; ví, kam pěnka nosem sedá; nemá hlavu na poli narostlou; má politiku; nedá se prodat; má v jednom prstě víc, než jiný v celém těle; je všemi pruty řezaný; může rozum prodávat; umí dobře s ručnicí pod vodou; je všemi sádly apatykářskými mazaný; umí pod každé sedlo trefit; ten má špagátu!; nemá v hlavě špuňky; nemá za uchem dubovou třísku; má tenké uši; umí si najít kozí vrátce; ví, kam vola bijí; ne darmo se dal v zadek mrskat; není za*

¹⁰⁷ ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 365.

zelena utržený; není v temeno uražen; není včerejší; není nám včera; má víc rozumu v patě než ty v hlavě; nechodí do apateky pro filipské kapky; černému i bílému rozumí; ten není od blázna; má holuby pod čapkou (tenké punčochy, holuba, otevřenou hlavu, kotulu, buka v nose, prach v nose, ťok, hlavu na pravém místě); čert k němu chodí na radu; vybere čertovi mladé, kdyby na hnízdě seděl; mluví dvakrát do roka s čertem; je za devět čertů; má dobrý čich; nemá vykradenou hlavu; je zralý na hlavu; ne včera před houserem běhal; je na to kómes; ví, kudy do komory; dobře se protřel mezi lidmi; jde na to od lesa; liščího užítí; býval, kde liškám ocase svazují; ví, od čeho muchy kapú; ze všeho nohu vytáhne; zná pelanty; má všech pět pohromadě; dělá to s politikou; tomu stačí dáti text, kázání si udělá sám; tomu nadarmo vši hlavu nežerou; hodí se vzadu; nechodí se žebříkem naširoko; chytrý jako advokát (čert, četník, lišák, policajt, liška, vydra, žid, židů chlapec); chytrý, coby hada žral; chytrá jako myš; vine se co had; má rozumu jako ...ský magistrát).

V množství 127 synonymických rčení však nenalezneme některá z osmi vyjmenovaných Bečkou, a to *mít fištrón*, *pálený kostelník* a *slyší trávu růst*. Podle Zaorálka tkví význam rčení *mít fištrón*¹⁰⁸ ve významech *něco předvídat*, *mít strach* a *být opilý*. Až v poslední variantě se dostává do shody s Bečkou, kdy uvádí jako rčení *kup si fištróna*, což podle něj znamená *nebuď hloupý*. Ve spojení se slovem *kostelník* uvádí Zaorálek pouze rčení *potahovat kostelníka* a *budeš kostelníkem v Byšičkách*, o *páleném kostelníkovi* není v *Lidových rčeniích* zmínka. Frazeologismus *slyší trávu růst*¹⁰⁹ zařazuje Zaorálek do synonymické řady ke slovu *chlubivý*, nepřisuzuje mu tedy význam slova *chytrý*.

Pokud bychom měli celkově shrnout výskyt frazeologických spojení synonymních se slovem *chytrý*, převážná většina (ve všech případech minimálně dvě třetiny) pocházela z oblasti beletrie. Publicistické a oborové texty představovaly ne úplně zanedbatelnou zbylou jednu třetinu, přičemž použití v těchto dvou oblastech bylo zhruba půl na půl.

Motivací pro použití frazeologismů se různila spojení od spojení. Celkově na mne frazeologické výrazy působily negativním dojmem a více než na chytrost upozorňovaly na další záporné vlastnosti, které se k chytrosti a dosažení cíle jejím prostřednictvím můžou pojit. V několika případech by záměna nezpůsobila vážné významové nuance, např. *má za ušima*, *otevřená hlava*, *má hlavu*, *mazaný* (pokud bylo

¹⁰⁸ ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 63.

¹⁰⁹ ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 590.

použito v publicistickém článku). Některé ukázky nelze posoudit, neboť nesplňují zadání, např. *mít filipa* se vyskytovalo vždy jen v odkazu na dílo Oscara Wildea, *má fiňáry* nebylo v textu vůbec použito s významem *chytrý*, ale jako synonymum pro peníze. Výměna frazeologismu za jeho nefrazeologický ekvivalent podle mého subjektivního cítění nepřipadá v úvahu v ukázkách s frazeologismy *jíst vtipnou kaši*, *má fištrón*, *pálený kostelník a slyší trávu růst*, neboť jak jsem uvedla výše, kladou důraz na prohnanost, vychytralost, záludnost, pikle, získání prospěchu pro sebe a podtrhují negativní vyznění frazeologismů.

5 Shrnutí výsledků zkoumání vybraných frazeologických obrátů a jejich nefrazeologických ekvivalentů

Na základě ne mnoha zkoumaných příkladů, v nichž se vyskytují frazeologická spojení, jejich frazeologická a nefrazeologická synonyma, se pokusím zobecnit důvody, které vedou autory k užívání těchto výrazů, zaměřím se na množství jejich výskytů a pochopení skutečného významu a smyslu frazeologismů.

Hojný počet výskytů můžeme nalézt hned u prvního studovaného frazeologického spojení *mít za lubem*. Použitý korpus našel 194 dokladů, z nich 87 % spadalo do oblasti beletrie, 8% zastupovala oborová literatura a pouze 5% zbylo na publicistiku. Většina beletristických ukázek na mě působila negativním dojmem, jedna poukazovala na nedůvěřivost a podezíravost krále vůči moudrému starci, druhá označovala profesora za osobu, která nerespektuje vyšší mravní cíle, další hrdinové, pokud měli *něco za lubem*, buď kuli pikle, nebo se chovali neeticky. Autoři jako by chtěli frazeologismem vystihnout používání nekalých praktik jednajících.

Oborová literatura na tom byla podobně a využívala frazeologismus k poukázání na nesprávné a nestandardní jednání. Dospívající hoch *měl za lubem* využít malého chlapce k pašování zboží přes hranice, v jiné knize měl podle příslušníků kmene náčelník *něco za lubem*, když vedl divné řeči a nemohl se vymáčkout.

Pouze publicistika šla trochu jiným směrem. Podle *Hospodářských novin* politici zamířili do Ioway, aby nastartovali svou předvolební kampaň, což nemusí být chápáno jako vyloženě negativní úmysl, spíš jako prozíravost. *Právo* spekulovalo o tom, jaký úmysl měla ODS, když svůj volební program zveřejňovala po částech. Bulvární deník zase viděl utajené záměry v tašce paní ministryně, kterou si podle něj záhadně nesla Poslaneckou sněmovnou. Za chováním politické strany a paní ministryně vidím spíše skryté myšlenky než negativní úmysly, jde tedy o soulad s etymologií slova *lub*.

Pokusili jsme se objasnit, proč autoři ve výše zmíněných ukázkách použili frazeologismus, nyní je namístě aplikovat opačný postup. Proč frazeologismus nepoužili a uchýlili se k jeho nefrazeologickému ekvivalentu? V beletrii se opět ukazuje, že frazeologismus směřuje k zajištění negativního dojmu z osob, prostředí a podmínek, proto v některých případech použit nebyl. Např. u ženy, která uvádí, že neměla v úmyslu urazit své sousedy, nebo u nemocného muže, který nemá v úmyslu vzdát boj s nemocí. Naopak z příběhů žen, které neměly v úmyslu sbalit kluka nebo zajet tak hluboko do lesů, z kontextu plyne, že původní záměr to sice nebyl, ale někde za *lubem*

měly nečisté myšlenky schované. Dovolím si tedy tvrdit, že záměna za frazeologismus je možná.

Mohlo by frazeologické spojení *mít za lubem* směřovat také k dosažení pozitivního cíle? Jeden z úryvků oborové literatury zmiňuje tanečníky, kteří neměli v úmyslu dosáhnout harmonie, lehkosti a štěstí, ale stalo se jim to. Lze potom nefrazeologické vyjádření zaměnit za frazeologické? A co pracovník, který nemá v úmyslu dát se do služeb strážce? Má jasný plán, pokud by ho neměl a případné varianty si schovával za lubem, mohli bychom učinit záměnu nefrazeologismu za frazeologické spojení? V obou případech říkám ano. Autoři pravděpodobně takovou motivaci necítili, jelikož není splněn negativní podtext, který provází většinu ukázek.

Podle článku v *Hospodářských novinách* řečník neměl v úmyslu hovořit o Václavu Havlovi, ale musel. Pokud by to *měl za lubem*, šlo by o připravenou záležitost, ať už v kladném či záporném smyslu. Autor tedy, ve shodě s mým názorem, správně a záměrně frazeologismus nepoužil. Neproveditelná je též záměna právního textu, kde úmysl je přímo vymezeným podstatným znakem trestného činu a u pachatele nelze posuzovat, zda *měl za lubem* skutek či nikoli, terminologie je striktně dána.

Zatímco nefrazeologické spojení se nejčastěji vyskytuje v negaci (*nemám to v úmyslu*), na negaci jeho frazeologické varianty (*nemám za lubem*) jsem v Českém národním korpusu narazila pouze třikrát. Pozorná četba nám napoví, že jde pouze o přeuspořádání vět a celé její negování, jinak zůstává význam frazému *mít za lubem* zachován. V ukázkách mají hlavní hrdinové *za lubem* plánování vraždy, darebáctví, kuplířství a znásilnění. Ani tyto případy tak nejsou výjimkou a frazeologismus je zde spojován se špatným a zákeřným chováním.

Pokud bychom měli celkově shrnout výskyt frazeologických spojení synonymních se slovem *chytrý*, dvě třetiny pocházely z oblasti beletrie. Publicistické a oborové texty představovaly ne úplně zanedbatelnou zbylou jednu třetinu, přičemž použití v těchto dvou oblastech bylo zhruba půl na půl.

Frazeologické spojení *mít za ušima* sice vyvyšuje postavení hlavních aktérů ukázek na stupnici chytrosti, což je pravděpodobně hlavní motivací pro použití frazeologismu, ale já vidím stěžejní funkci frazémů v těchto konkrétních případech v ozvláštňení textu, protože podstatné obsahové rozdíly zde necítím. Záměna za nefrazeologické synonymum *chytrý* by byla možná, aniž by došlo k výrazné změně textu.

Spojení *je otevřená hlava* rovněž ve vybraných ukázkách vyjadřuje obdiv k rozumovým vlastnostem a znalostem hrdinů. Navíc je symbolem pro pobavení, kdy je úcta k dovednostem druhého člověka vyjádřena vtipem a humorem. Motivace pro použití frazeologismu je zde silnější, proto bych i se záměnou za nefrazeologické synonymum byla opatrnější.

Nedostatečné množství ukázek se ukázalo jako kámen úrazu u spojení *má hlavu*, kde většina výskytů nebyla frazeologického rázu. Jediné spojení *nechat to koňovi, ten má na to hlavu* splňovalo naše požadavky a troufám si říct, že přestože jde o frazeologismus jako celek, záměna za slovo chytrý lze uskutečnit.

Úryvky obsahující spojení *jídá vtipnou kaši* jsou důkazem toho, že veřejnost nezná skutečný význam tohoto frazeologismu. Myslí si, že ten, kdo jídá vtipnou kaši, je vtipný, nikoli chytrý. Už z tohoto prostého důvodu nelze ve zmíněných ukázkách frazeologismus volně nahradit, jelikož by neodpovídal smyslu vět, které předpokládaly vtip, a nikoli chytrost.

Synonymní řada ke slovu *chytrý* pokračuje podle Bečky frazeologickým spojením *má filipa*. Většina použití se omezuje na Wildeovu hru *Jak je důležité mítí filipa*, až na ukádku, v níž autor označením *má filipa* přisuzuje hrdinovi nejenom chytrost, ale také štěstí a nadlidské schopnosti. Tím vylučuje možnost záměny frazeologismu za jeho nefrazeologický ekvivalent.

Podobný nedostatek jako u spojení *jídá vtipnou kaši* spatřuji také u fráze *má fiňáry*. Autor pravděpodobně nezná skutečný význam a z obsahu ukázky plyne, že za synonymum pro *fiňáry* považuje peníze. Jestliže se neshoduje skutečný a použitý význam, nelze ani provést záměnu frazeologického spojení za slovo *chytrý*.

Slovo *fištrón* je mezi autory velmi oblíbené a používají ho v různých variacích, např. *typický opilecký fištrón*, čímž chtěl autor říct, že opilec vyhodnocuje okolnosti podle toho, jak se mu to zrovna hodí, což podle mého názoru úplně chytré není, tím pádem ani zaměnitelné. Další ukádku opěvuje *řečnický fištrón* ženy, tedy schopnost chytře hovořit před publikem a zaujmout je. Zde by se záměna dala uskutečnit bez problémů. *Fištrón* musí mít také konstruktéři aut, aby předčili konkurenci. Autor zde použil frazém, aby zdůraznil, že výrobce musí svou chytrostí vyčnívat nad ostatními, musí být ještě chytřejší. Jeden z článků dokonce popisuje *mechanický fištrón* u neživé věci. Podle mého názoru byl autor motivován snahou dát strohému technickému článku uměleckou a čtivou formu. Výraz *mechanický fištrón* se podle mého názoru neshoduje s popisem mechanická chytrost a nelze tedy zaměnit.

Jako odpovídající synonymum k frazeologickému spojení *je všemi mastmi mazaný* se jeví vychytralost. Všichni hrdinové ukázek jsou bezpochyby chytrí, ale autoři jim přiřazují další doplňující vlastnosti, většinou negativní – *neváhá použít jakýchkoli prostředků, uličník, šibalka, upletl na soupeře síť, intrikán*. Celkový dojem z použití frazeologismu *všemi mastmi mazaný* je pro mě překvapující. Většina osob, k nimž se frazeologické označení vztahovalo, byla vykreslována jako vyloženě záporné postavy. Já mám tento frazeologismus spojený spíše s určitou záludností, tvořivostí a nápaditostí v jednání, nikoli však se špatnými úmysly.

Frazeologismus *pálený kostelník* je dalším z řady negativně vyznívajících. V hlavní roli stěžejní ukázky vystupuje kostelník, který ani v ohrožení života nepřizná krádež a hraje si na nevinného. Zaměnit toto spojení za jeho nefrazeologické synonymum *chytrý* si neumím představit, přebili bychom silnou motivaci autora zdůraznit frazeologismem kostelníkovo zákeřné a zapírající jednání.

Ve výkladu frazeologického výrazu *slyší trávu růst* se odborníci liší. Za jeho synonyma jsou považována slova *chytrý, domýšlivý* nebo *podezřívavý*. Po pozorném prostudování všech beletristických ukázek zobrazených v Českém národním korpusu jsem dospěla k závěru, že žádná z nich nekoresponduje s významem slova *chytrý*. Většina z nich vyjadřovala spíše nerealistické domýšlení událostí, fantazírování a podezřívání, další poukazovaly na vševědy a mudrlanty. Stejně tak publicistické ukázky hanily novináře za jejich holedbání a vševědoucí schopnosti, oborová literatura považuje malé tyrany za podezřívavé děti. Na otázku motivace tak nedokážu odpovědět, jelikož žádný z článků nepracuje s frazeologismem ve shodě s nefrazeologickým synonymem *chytrý*.

Závěr

Díky vhodně zvolené metodě zkoumání, tedy podrobné analýze jednotlivých, pečlivě vybraných, autentických ukázek z Českého národního korpusu, obsahujících frazémy i jejich nefrazeologické ekvivalenty, jejich srovnávání, posuzování v rámci celkového kontextu, a odhalování vztahů mezi výrazy i kontexty navzájem, se mi podařilo odpovědět na několik zásadních otázek, nastolených v úvodu práce, získat přehled o významově souvislé skupině frazeologismů a ucelit si poznatky o jejich užití.

Mým záměrem nebylo formulovat obecně platná tvrzení o českých frazémeh jako celku, ovšem o malé, podrobně zkoumané, oblasti frazémů mohu učinit několik významných závěrů, např. že většina frazémů byla užívána s cílem vyvolat negativní dojem, ať už o postavách či situaci. U frazeologických spojení *pálený kostelník* nebo *slyší trávu růst* bych záporné působení očekávala, překvapil mě však frazeologismus *všemi mastmi mazaný*, kterým bych označila osoby, jichž si pro jejich moudrost vážím. Autoři ukázek však nebyli téhož názoru, a z charakteristik postav popsaných frazémem *všemi mastmi mazaný* čísela jejich prohnalost a zákeřnost. Ryzím negativismem nad všemi ostatními vyčnívá frazeologismus *mít za lubem*, který nikdo ze spisovatelů nepoužil ani v neutrálním kontextu, natož pozitivním. Za zmínku jistě stojí připomenutí etymologického hlediska frazému *mít za lubem*, v němž lub označuje dřevěný kryt mlýnských kamenů, kam si lidé schovávali trochu mouky do zásoby. Odtud pravděpodobně pramení negativní pojetí tohoto frazému, neboť vyjadřuje něco tajného, co má být ostatním skryto.

Dalším, pro mě zarážejícím, faktem byl nedostatek autentických ukázek s užitým frazeologismem *má hlavu*, když právě toto spojení považují za jedno z nejběžnějších. I já sama jsem je ve své práci nevědomky a vlastně automaticky použila při komentáři k článku z časopisu *VTM Science*. Není to paradox?

Ačkoli bylo řečeno, že oblast frazeologie není upadající stránkou českého jazyka a že naopak dochází k její aktualizaci a stále častějšímu užívání, význam některých frazémů zůstává společnosti skryt, např. za *fiňáry* považovali autoři peníze a toho, kdo *jídá vtípnou kaši*, měli za vtípného. O *páleném kostelníku* si musíme přečíst celou povídku, abychom vyvodili, jakéže jsou jeho vlastnosti. Ohledně frazému *slyší trávu růst* nepanuje jednota ani mezi předními odborníky, kteří za jeho synonyma označují buď slovo *chytrý*, nebo *holedbavý mudrlant*, nebo *podezřívavý*. U některých ukázek tak není vskutku jasné, co mělo být frazeologismem vyjádřeno, např. když o malých

tyranech autorka píše, *že slyší trávu růst*, má na mysli, že trýznění rodičů pramení z jejich chytrosti? Nebo jsou paranooidní?

Ani ve vědeckých časopisech není uplatnění frazeologismů výjimkou. Právě v tomto jazykovém stylu přispívá podle mého názoru k oživení jinak strohého, termíny zahlceného, textu. Jako příklad poslouží osoba, která musí *mít fištrón*, aby dovedla jízdni vlastnosti vozu k dokonalosti. Nebo *mechanický fištrón* kamery? Proč se nad tím pozastavuji, když žijeme v době chytrých přístrojů, a ani kamera by neměla být o nějakou tu chytrou součástku ochuzena?

Odpověď na otázku motivace k volbě frazému místo nefrazeologického ekvivalentu vězí podle mého názoru ve snaze intenzifikovat příslušnou vlastnost, jak bylo možné pozorovat kupř. u frazému *má za ušima*, kterým je umocněno postavení aktérů ukázek na stupnici chytrosti. Rovněž výraz *je otevřená hlava* povyšuje rozumové znalosti a dovednosti hrdinů předložených úryvků. Podle mých očekávání by se stejným mechanismem řídilo také frazeologické spojení *má filipa*, ale jeho výskyt v Českém národním korpusu se omezuje na kontext Wildeovy hry, a nedovoluje tak podrobnější zkoumání. Když se ohlédnu za všemi frazémy použitými ve studovaných kontextech, převážná většina neodpovídá jejich nefrazeologickému ekvivalentu, nejen že frazémy uváděné vlastnosti zesilují či posunují o stupeň výš, dochází také k jejich ironizaci, jak tomu bylo například v popisu *opileckého fištrónu*.

Přestože název mojí práce zní Frazeologická synonyma a frazeologické výrazy ekvivalentní s výrazy nefrazeologickými, na uvedených ukázkách bylo demonstrováno, že významové rozdíly, jak mezi frazeologismy samotnými, tak mezi frazeologickými obraty a jejich nefrazeologickými ekvivalenty, jsou obrovské. Je vůbec na místě používat ve výše uvedených případech pojmy synonyma a ekvivalenty, když zaměnit lze minimální počet výrazů? V úvodu své práce jsem jako jeden z hlavních důvodů používání frazeologismů uváděla oživení děl a odlišení se od ostatních, nyní mám za to, že hlavní motivace autorů tkví ve vystižení podstaty a smyslu situace.

Ačkoli je čeština jazyk bohatý, zná i případy, kdy pro tu kterou okolnost je příhodné právě jedno konkrétní slovo. Výrazy ve větách nelze volně zaměňovat, přestože je slovníky či odborníci označují za synonyma nebo ekvivalenty. Příkladem jsou právní definice, které by záměnou slov za frazeologická spojení pozbyly svého významu. Český jazyk nám poskytuje ohromné vyjadřovací možnosti, ale musíme respektovat jeho řád.

Souhrn

Diplomová práce se zabývá vybranými frazeologickými obraty, množstvím jejich výskytu a rozšířením v jednotlivých stylových oblastech. Obecně vymezuje frazeologii jako vědu, zamýšlí se nad její aktuálností a aktualizací. Ústředním tématem jsou také frazeologická synonyma, proto práce definuje pojem synonymum, rozděluje je do kategorií a zabývá se jejich stylovým využitím. Stranou nezůstává ani otázka motivace autorů jednotlivých textů k použití frazeologických spojení namísto jejich nefrazeologických ekvivalentů.

Klíčová slova:

Frazeologie, frazeologická spojení, nefrazeologický ekvivalent, aktualizace frazeologie, synonyma

Summary

This diploma thesis deals with selected phraseological phrases, the amount of their occurrence and the spread in individual style areas. In general, it defines phraseology as a science, reflecting on its timeliness and updating. Phraseological synonyms are also a central theme, therefore the thesis defines the term synonym, divides them into categories and deals with their stylistic use. The question of motivation of the authors of individual texts to use phraseological connections instead of their non-phraseological equivalents is not left aside either.

Including key words:

Phraseology, phraseological connection, non-phraseological equivalent, phraseology update, synonym

Referenční seznam

BEČKA, Josef Václav. *Česká stylistika*. Praha: Academia, 1992. 467 s. ISBN 80-200-0020-8.

BEČKA, Josef Václav. *Slovník synonym a frazeologismů*. 3., upr. a dopl. vyd. Praha: Novinář, 1982. Knihovnička Novináře. 463 s.

ČAPEK, Karel. *O umění a kultuře*. 3. Praha: Československý spisovatel, 1986. Spisy Karla Čapka. 907 s.

ČECHOVÁ, Marie. Dynamika frazeologie. *Naše řeč* [online]. 1986, roč. 69, č. 4, s. 178 - 186 [cit. 9. října 2019]. Dostupné z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6639>>.

ČECHOVÁ, Marie. *Komunikační a slohová výchova*. Praha: ISV, 1998. Jazykověda. 226 s. ISBN 80-85866-32-3.

ČECHOVÁ, Marie. *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV, 1997. Jazykověda. 282 s. ISBN 80-85866-21-8.

FILIPEC, Josef. ČERMÁK, František. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985. Studie a práce lingvistické. 281 s.

Zajímavá rčení. *Gustav pro jazyk český* [online]. 2001, aktualizováno 2001 [cit. 21. ledna 2020]. Dostupné na <<http://www.hradec.org/gustav/slova2.html>>.

KŘEN, M., CVRČEK, V., ČAPKA, T., ČERMÁKOVÁ, A., HNÁTKOVÁ, M., CHLUMSKÁ, L., JELÍNEK, T., KOVÁŘÍKOVÁ, D., PETKEVIČ, V., PROCHÁZKA, P., SKOUMALOVÁ, H., ŠKRABAL, M., TRUNEČEK, P., VONDŘIČKA, P., ZASINA, A. *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny* [online]. 2015 [cit. 17. března 2020]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z <<http://www.korpus.cz>>.

MRÁZOVÁ, Kamila. Emotivní funkce a lexikální expresivita v současné české publicistice. In KLÍMOVÁ, Květoslava a kol. *Stylistika v kontextu historie a současnosti*. Brno: Masarykova univerzita, 2013. 263 s. ISBN 978-80-210-6114-9.

POKORNÝ, Jindřich. *Zakopaný pes, aneb, o tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví*. Praha: Albatros, 1976. 463 s.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001. 752 s. ISBN 80-85927-85-3.

STANOVSKÝ, Vladislav. *Jak chodil Kristuspán se svatým Petrem po světě*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005. 108 s. ISBN 80-7195-024-6.

ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový, 1947. 741 s.

LÁDKOVÁ, Lenka. Současná frazeologie. *Natura plus* [online]. 1997 [cit. 15. října 2019]. ISSN 1212-6748. Dostupné z: <<http://natura.baf.cz/natura/1995/3/9503-2.html>>.

LADA, Josef, VRÁNA, Jan. *Ilustrovaná frazeologie*. 2. vyd. Praha: Mladá fronta, 1971. Máj. 121 s.

ANOTACE

Jméno a příjmení:	Tereza Dračková
Katedra:	Katedra českého jazyka a literatury
Vedoucí práce:	Mgr. Luboš Veselý, PhD.
Rok obhajoby:	2020

Název práce:	Frazeologická synonyma a frazeologické výrazy ekvivalentní s výrazy nefrazeologickými
Název v angličtině:	Phraseological synonyms and phraseological expressions equivalent to non-phraseological expressions
Anotace práce:	Diplomová práce se zabývá vybranými frazeologickými obraty, množstvím jejich výskytu a rozšířením v jednotlivých stylových oblastech. Obecně vymezuje frazeologii jako vědu, zamýšlí se nad její aktuálností a aktualizací. Ústředním tématem jsou také frazeologická synonyma, proto práce definuje pojem synonymum, rozděluje je do kategorií a zabývá se jejich stylovým využitím. Stranou nezůstává ani otázka motivace autorů jednotlivých textů k použití frazeologických spojení namísto jejich nefrazeologických ekvivalentů.
Klíčová slova:	Frazeologie, frazeologická spojení, nefrazeologický ekvivalent, aktualizace frazeologie, synonyma
Anotace v angličtině:	This diploma thesis deals with selected phraseological phrases, the amount of their occurrence and the spread in individual style areas. In general, it defines phraseology as a science, reflecting on its timeliness and updating. Phraseological synonyms are also a central theme, therefore the thesis defines the term synonym, divides them into categories and deals with their stylistic use. The question of motivation of the authors of individual texts to use phraseological connections instead of their non-phraseological equivalents is not left aside either
Klíčová slova v angličtině:	Phraseology, phraseological connection, non-phraseological equivalent, phraseology update, synonymy
Přílohy vázané v práci:	Bez příloh
Rozsah práce:	61 stran
Jazyk práce:	Český jazyk